

DET FÖRSVUNNA MALMÖ

Åke Waldemar Larsson och Sven Rosborn

Förlag: Studio F
Foto: Ludek Holub
Formgivning och sättning: Björn Andersson
Omslag: Eva-Marie Korp
Typsnitt: Times
Papper: 130g Silverblade
Tryck: Team Offset, Malmö 1988
ISBN: 91-971181-0-9

Innehållsförteckning

Bildförteckning

Förord

Under många år har jag haft privilegiet att i mitt yrke som museiman få möta människor av alla kategorier och åldrar. Oftast har detta skett vid föredrag och visningar. Mycket snart har jag fått klart för mig vikten av att låta historien tala för sig själv, dvs tala genom personer som en gång levt. Det hela blir på detta sätt både okomplicerat och enkelt. Genom direkta berättelser av dem som var med, finner nutidsmänniskan en äkta kontakt med en gång levande människor. Förhoppningsvis känner man också ödmjukhet inför livet.

Historien är allas vår ägodel. Ofta gäller det emellertid att få den rätta "kicken" till det förgångnas värld. Vi ska bara upptäcka den. "Det försvunna Malmö" är en bok som jag hoppas kan bli en "kick" för många att söka sin egen version på historien.

En bok som denna blir inte till utan hjälp och ekonomiska bidrag. Jag ber att få tacka Malmö stadsarkivs personal som alltid ställer upp på ett positivt sätt. Waldemar Larsson har inte enbart illustrerat denna bok, han har också varit ett bra stöd i kritiska manuskriptstunder. Eftersom allt skrivande skett på kvällar och nätter, är jag evigt tacksam att min familj åter ställt upp på ett helhjärtat sätt. Sist men inte minst tackar jag för det fina arbete som personalen vid Malmö museers fotoatelje och projekt Rädda Bilden lagt ner, mycket utanför ordinarie arbetstid.

Ekonomiska bidrag till tryckningen har erhållits från, Stadshypotek Skåne, HSB Malmö och Malmö-Lunds Byggmästareförening. Flensburgska fonden har även bidragit ekonomiskt. Till alla dessa ett varmt tack.

SVEN ROSBORN

Minnesmärket på Gamla kyrkogården över Malmökoleran.

Kapitel ett

Ett hjärtligt välkommen

Malmö city, en modern storstad med brusande liv och trafik. Men Malmö är också staden som en gång var; minnenas stad, våra fäders stad. Genom historien har drygt en million människor bott och verkat i denna kuststad; en femtedel av dessa lever i dag. Så många skratt som tystnat, så mycket gråt och besvikelse som för alltid är glömd. Men platsen där det hände finns fortfarande kvar. Hus ändras och rivs; gator breddas eller försvinner; nya stadsdelar växer upp. Däremot försvinner inte atmosfären och känslan att vi här står på historiens spelscen. Med människans två fina sökinstrument, nostalgin och fantasin, når vi kontakt bortom tid och rum. Men då fordras det också kunskap om vad som en gång var ”nu”. Med denna bok vill Waldemar konterfejer (så kallades konstnärerna i vår historiska stad) och jag öppna en väg för er in i historiens spännande dimvärld. Välkomna till 1800-talets och det tidiga 1900-talets Malmö.

I dödens järngrepp

Vi lever i en betydligt tryggare värld nu än vad som var fallet för bara hundra år sedan. Tänk bara på fattigdomen, åldringsvården och sjukvården. Tänk på skolutbildningen, på barnsbördens stora risker för kvinnorna, på spädbarns- och barndödlighetens stora skaror ... Vi kanske inte har fått riktigt klart för oss hur svårt det var; därför känns det angeläget att börja denna bok med en av många hopplösa kamper som Malmöborna förde för inte så länge sedan. Vi behöver inte gå särskilt långt från stadens gågata för att påtagligt kunna minnas. På Gamla kyrkogården invid Gustav Adolfs torg ligger 1800-talets Malmöhistoria insvept i mossa och gräs. Här finns många, mer eller mindre anspråkslösa gravmonument. I kyrkogårdens nordöstra del står en hög, spetsig sten, en obelisk, med inskriften:

GÖTHE OSCAR THOME +18 24/8 50
ELIAS EKEROTH +18 1/9 50
CLAES JOH. KJELLMAN +18 10/9 53
Alla bortryckta under sin verksamhet som kolerasjukhusläkare i Malmö.

De tre läkarna offrade sig i den ojämna kampen om människoliven i en av de svåraste farsoter som under 1800-talet hemsökte vår stad, den fruktade koleran. Sedan året 1844 hade sjukdomen varit på väg från Indien över Europa och Ryssland. Sommaren 1850 var den framme vid Hamburg och Lübeck. Den 2 augusti insjuknade en passagerare på Tysklandsfärjan och dog snart i Ystad. Landshövding Posse utsände då en uppmaning till allmänheten att:

”det lugn och den eftersinnighet, som från en sann kristen böra vara oskiljaktiga, motse den fara, som till äventyrs hotar länet genom sjukdomen.”

I Malmö inrättades ett sjukhus i repslagare Wetterlinds gård vid den s.k. Slottsplatsen. Extrainkallade läkare stationerades på Malmöhus och i hamnen. På rådhuset tjänstgjorde en läkare som hade häst och vagn till förfogande för att snabbt kunna göra sjukbesök i misstänkta patienters hem.

Snart skulle dödens lieman mycket riktigt slå till med obarmhärtig kraft. Den första som insjuknade i Malmö var en uppasserska på ångaren mellan Lübeck och Malmö. Hon bodde vid den s.k. ”Sommarraden” invid nuvarande Hospitalsgatan. Redan den 21 augusti 1850 var antecknat 306 sjukdomsfall och 63 dödsfall, stora siffror i en stad med knappt 10.000 innevånare. Det skulle bli värre.

Sjukhuset vid Slottsplatsen blev snabbt fullbelagt och en provisorisk lokal fick inrättas i Småbarnsskolan på ”Gamla Väster” invid Hospitalsgatan. Fångar som dog på Malmöhus fängelse fick jordas i en i all hast öppnad kolerakyrkogård väster om slottet. Sjukdomen hade en väldigt häftig karaktär. I många fall följde döden redan efter sex till tio timmar. På kolerasjukhuset vid Slottsplatsen dog läkarna Thome och Ekeroth. Elias Ekeroth lämnade jordelivet efter tolv timmars svår sjukdomskamp. Av sjukhusets övriga 26 vårdare dog tio inom loppet av tre dygn efter insjuknandet. Efter att ha lamslagit Malmö i två månader, kunde staden den 26 oktober förklaras fri från sjukdomen. Tacksägelsegudstjänst hölls i kyrkorna, men facit var dystert; 382 döda, dvs fyra procent av Malmös befolkning. Tid att tänka efter. I dagens Malmö skulle det innebära att drygt 12.000 människor skulle dö av obotlig epidemi i loppet av två månader. Vilken oerhörd katastrof skulle inte detta vara!

Värst drabbades stadens fattigkvarter i den sydöstra och sydvästra stadskärnan. Här var också de sanitära förhållandena urusla. Om Ostindiefararegatans små husruckel heter det:

”Här finnes hus genom vilkas förstugor leda sig rännstenar utan behörigt avlopp och vilkas inskränkta gårdsplatser hava utrymmet till större delen upptaget av svinstior och avskrädeshögar, som stundom jämte avträdena äro belägna nära intill själva boningshusen, vartill kommer, att inom dessa senare ofta många personer funnos sammanpackade i en enda liten stuga, fuktig och oventilerad.”

I ”Malmö Tidning” från januari 1851 kunde man läsa följande miljöbeskrivning av Malmö under koleraepidemin:

”Staden är lugn och stilla som Skutari, de dödas stad vid Konstantinopel. I de små krokiga gatorna, där arbetarefamiljerna bo, hör man icke morgonens högtidliga stillhet avbrytas av den vaknande fliten. Glädjen har flytt, trevnaden har flytt. Mordängeln går fram genom gatan och hoppets blommor falla för hans andedräkt, livets pulsar stanna, hälsans rosor blekna och frysa bort.

Klockan slår åtta. Handelsbodarna öppnas den ena efter den andra. Tittar man händelsevis Södergatan neråt, så får man se mer än en handelsbetjänt gäspande räcka huvudet ut om boddörren för att se efter om ingen ’bonnafar’ med ’moer’ möjligtvis kommer åkandes till stan. Men nej, inga kunder synas till och bodbetjänten drar långsamt sitt huvud åter in i butiken. De enda lantbor som synas till äro måhända ett postbud, som

Vy över den enkla bebyggelsen i kvarteret Betlehem.

knekade gatan uppföre, samt ett och annat apoteksbud, som, för socknens eller byns räkning, varit inne efter 'meklamenter'. Efter apoteksbesöket kilar bonden åstad allt vad han orkar, tittande emellanåt med ängslig uppsyn in i butikerna liksom om koleran, likt ett osynligt spöke, stod bak någon dörr, färdig att gripa honom i ryggen, då han går förbi.

Men om handeln står stilla annorstädes, så är den desto livligare på apoteken. Provisorer och betjäning ha kanske knappt under hela natten fått sova en blund; de svettas, väga, mäta och växla undan för undan. Man riktigt belägrar dem: 'Kolerapåsar', 'stoppande droppar', 'rökningsmedel' osv överröstar den ene den andre.

Vad som mest efterfrågas är likväl dubbla beska droppar. Icke blott sjåare, sjömän och soldater tar 'beska'; själva den strängaste wieselgrenaren i staden består nu sig själv jämte alla sina tjänare, pigor såväl som drängar, en respektabel besk och därutöver tillåter han icke att de dricka vatten, om det icke är inblandat med en tiondel renat brännvin. Ja, till och med de prydaste damer låta nu modigt den gröna malörtspriten halka ned över läppar, som man skulle trott förr hade vissnat likt rosor i öknen, än vidröra något med så gement namn som 'besk sup'.

Omkring de på gathörnen och husknutarna uppklistrade kungörelserna angående koleran och sundhetsbyråerna stanna nästan varje förbigående, men nyfiknast samlar man sig på rådhustrappan för att läsa dagens rapport om insjuknade och döda.

Det börjar kvällas. Skuggorna bliva allt längre och längre och snart sveper natten sitt sorgeflor kring människornas nöd och elände. Tyst rasslar likvagnen fram genom gatorna för att inbringa dödens skörd under den förflutna dagen. Lass efter lass lägges i ladan. Liksom då skörden är ovanligt ymnig så att åkermannen icke får rum till densamma i sina ladugårdshus utan sätter det opåräknade överflödet i stack utanför sin lada, så gör nu också döden här.”

En gripande berättelse av ett ögonvittne. Eländet skulle emellertid snart börja på nytt igen. Dagen efter midsommardagen 1853 inrapporterades kolera i Köpenhamn. Bestörtningen var stor i Malmö, men medan uppemot 30.000 människor flydde från Köpenhamn, förhöll man sig stilla på skånska sidan av Öresund. Snart var Malmö kringränt av epidemin. Stockholm, Göteborg, Jönköping, Karlskrona och Ystad var några orter som drabbades. Men i Malmö fanns så sent som i slutet av varma juli 1853 ännu inget fall. Skulle staden skonas? Dess innevånare höll andan. Effektiva vägspärrar hade snabbt ordnats runt Malmö, bemannade dygnet runt av frivilliga. Vi läser i "Malmö Tidning" den 30 juli:

> ”Wår stad är spärrad, cernerad och bewakad på alla kanter samt nästan i ordentligt belägringstillstånd. Wid alla utgångswägar och gångstigar ha wi utställt wakter med sina befälhafware och underlydande för att gifwa akt på tidens tecken och utestänga cholera morbus från wåra landamären. Icke en gris eller en höna skola kunna passera utan att blifwa behörigen viserade, der så behöfwes rökade eller helt tillbakawisade. Wi äro samtliga wid briljant humör och hela staden är ännu frisk och wälmående som en nötkärna.”

En positiv och uppmuntrande artikel, men ... En vecka senare slog liemannen till.

Den 6 augusti 1853 dog en arbetare i ett hus nära det söder om staden liggande värdshuset Mon Bijou, strax invid nuvarande Triangeln. Dödsorsaken var kolera. Liket jordades djupt och begravningsmanskapet sattes i karantän. Mon Bijou inrättades till sjukhus. Ett par dagar därefter insjuknade en murare i Östra förstaden. Han inlades på Mon Bijou och avled efter några timmar. Nu följde några ovissa veckor. Hade man stoppat fienden i den yttre försvarslinjen runt staden? Men nej! Smittan spred sig i Malmös förstäder och snart även inne i själva stadskärnan.

Den 26 augusti insjuknade en hustru och ett barn i det fattiga kvarteret Bethlehem invid östra delen av Stora Nygatan. Smittan bet sig fast i kvarteret och flera dog. Vid epidemins slut en månad senare kunde dock konstateras att Malmö kommit lindrigt undan. I Köpenhamn hade t.ex inte mindre än 4500 innevånare avlidit.

Plantering
Material
gård
Hamnkontor
Ångsåg
Benstamp
I
Promenad
Elfsborg
K
L
FISKTORGET
H
50
45
47
19
21
25
41
44
31
27
30
37
40
STOR
TORGET
LILLA
TORG
Kramers
Repslagaregatan
Hospitalsgatan
Tegelgårdsgatan
Larochegatan
Sjukhus
Fattighus
Bomullsväfveri
Gamla
V
GUSTAF ADOLFS TORG
S
Teater

Kapitel två

Vandring på ”Gamla Väster”

Vi ska nu göra en rundvandring i den stadsdel som ofta kallas ”Gamla Väster”. Detta i sig vackra namn har ju fått en alldeles speciell betydelse i Malmö efter skövlingarna i innerstaden för något eller några decennier sedan. Då utraderades i stort ”Gamla Öster”. Kvar av genuin Malmöhistorisk helhet var så de västra delarna av city; de delar som varit de fattigaste i stadens historia. Här ägdes inte husen av personer som ville ha så stora intäkter på sina jordegendomar som möjligt; här ägdes byggnader och gårdar till stor del av människor som hade sin enklare boendemiljö som en fast punkt i tillvaron. De gamla ”Västerborna” har nu försvunnit. Ja, i varje fall får man söka hopplöst länge efter ”genuina” innevånare ... de som bott och verkat i stadsdelen under större delen av sitt långa liv. Efter rivningshysterin blev nämligen ”Gamla Väster” ett attraktivt bostadsområde; huspriserna sköt under 1970-talet i höjden som en flerstegsraket. Omsorgen om miljön visste inga gränser. ”Kulturhistorisk värdefull bebyggelse” skulle snart bli ett modeord.

Men kulturhistoria är inte enbart att bevara byggnader och miljöer. Skal med tomma innehåll är vi i dag mästare att bygga upp; hur väldigt dåliga är vi då inte på att ta tillvara människorna bakom de vackra kulisserna. Ta inte illa upp, ni Västerbor av i dag, men för bara 10-20 år sedan fanns det andra innevånare i området; människor som andats och levt i sin hemmiljö i decennier och åter decennier; människor som kunde berätta historier om gårdar och hus, historier och händelser som gick långt tillbaka i tiden. Sådant är genuin kulturhistoria.

Vid Västergatan

Vi börjar vår Västervandring på Västergatan invid Jörgen Kocks ståtliga 1500-tals hus. På Waldemars bild står huset i en trist ljusgrå skepnad. Det var innan restaureringen på 1960-talet det. Men observera huvudingången in i 1500-tals huset. Så såg det ut redan på Jörgen Kocks tid. Vid restaureringen murade man emellertid igen den gamla dörren. Tur att Jörgen varit död i fyrahundra år. Han hade inte gillat att behöva gå in till grannen för att komma in i sitt hus. Men i dag går det bra.

Det var i detta hus och i detta kvarter som tobaksarbetaren Andreas Winqvist arbetade hela sitt liv. Redan på 1770-talet hade ”Sulen”, dvs Frans Suell, inköpt det gamla borgmästarehuset samt övriga gårdar i kvarteret utmed Västergatan. Här inrättades en stor tobaksfabrik och det var i den Andreas Winqvist som 11-åring började sitt yrkesverksamma liv året 1830. Andreas är en märklig person; på ålderns höst skrev denne kroppsarbetare sina memoarer och Malmöhistorier. Dessa blyertsanteckningar finns i dag i säkert förvar på Malmö stadsarkiv. I

denna bok kommer vi ofta att låta Andreas tala till oss. Jag menar verkligen "tala". Med sin ringa skolutbildning skrev han nämligen som han talade. Tycker ni att det är svårt att läsa vad han skriver; betänk då att detta är genuin Malmöitiska så som det talades av vanligt folk för mycket länge sedan. Ett litet tips; ofta förstår man lättare skriven dialekt om den läses högt.

Som 11-åring fick Andreas uppleva en arbetarefest i vårt gamla hörnhus:

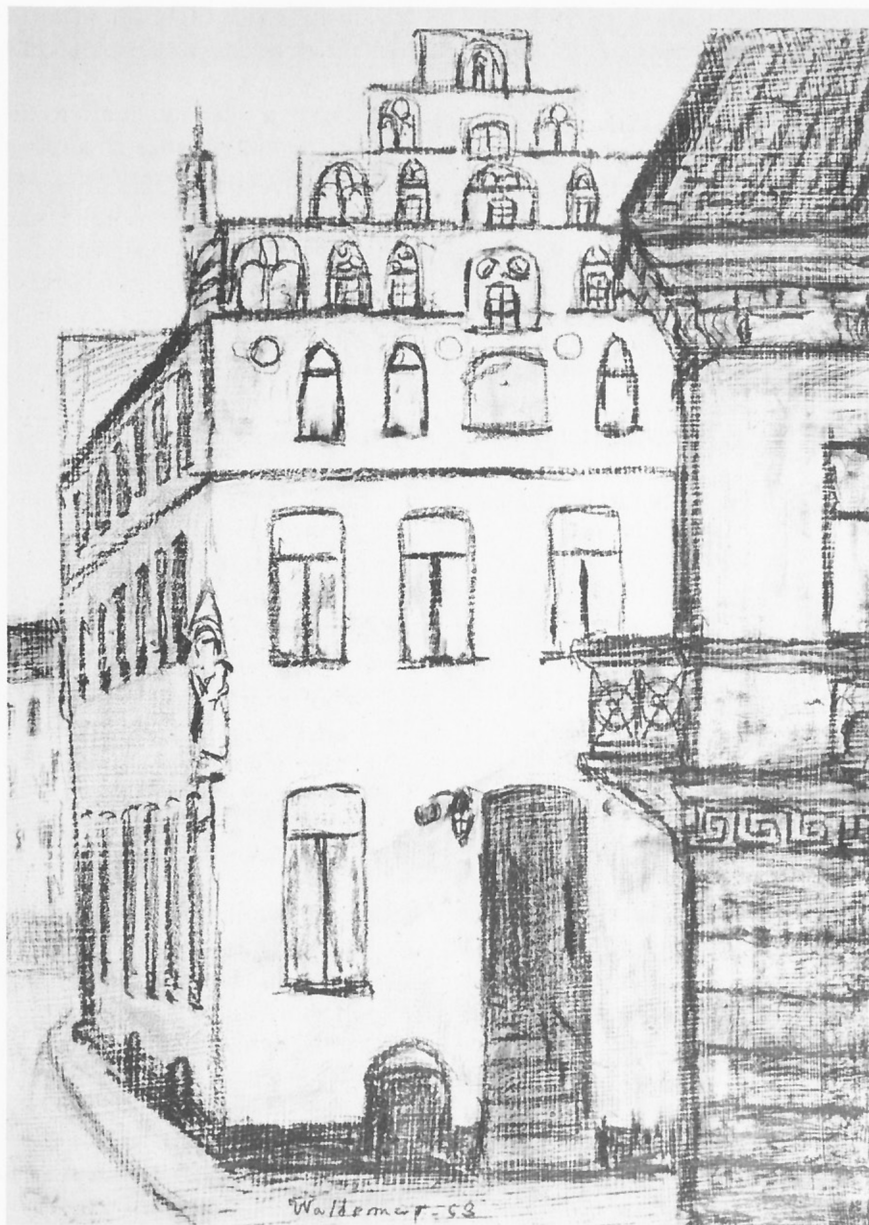
> ❞ År 1830 kom mästaren Hultman in i fabriket om midagen oḉh sägår, i äftormidag så är fabriket stängd och så kåmer ni alla hit i äftårmidag och tagor sje och kniv med er för harr Kockum bjuder er alla på kalas. Uppe på 'gamlan' (hörnhuset) där ska kalaset vara!
>
> Ja, dätt va varkeligen itt kalas för en såm aldrig va vand vid något i varlden. För fårst fick vi lutfisk med senapsås och potatis och sedan sötergröt och en halv tuna öl. Och gobarna fick bränevin till måltiden, män påykarna fick inte något bränvin män öl så mycket di ville drika ... Både gubbar och påykar blev fulla, och gubarna di blev tyskar, så di smitade oss påykar, så att vi och begynte på en sårts abrakadabra. En gube hade varit i tyska kriget, han slog knytnäven i dören och sade, så gick dät till vid slaget i Läpsig. En annan stöp på huvudet, han sa, att han va träfat af en bom(b). Sedana gick vi him alla förplägade. Jag såm påyke vinglade så att mina träskor di sprack för gubarna hälla bränevin i ölet. ❞

Denna upplevelse av spritens fördärvande verkan satte sina spår i barnet. Andreas skulle under sitt vuxna liv avsky starkvaror. Den lille 11-åringen vacklar hemåt på Västergatan till Arbetshusets mörker. Vi följer hans spår men blir lite försenade. Det är ju så mycket att se och berätta om här utmed Västergatan.

Snett tvärs över gatan från Jörgen Kocks hus ligger i dag ett ståtligt hus, Siriusordnens hus. På 1800-talet hade Navigationsskolan sina lokaler här. Jodå, redan på den tiden hade man i Malmö en förnämlig skola för de som skulle trotsa världshaven.

I slutet av 1800-talet hade man på denna tomt andra aktiviteter. Vi låter ett annat historiskt ögonvittne, Frithiof Hansson, träda fram och berätta:

> ❞Ett begynnande bevis på omtanke om även den till mogen ålder komne befolkningen var anläggandet av ett ångkök. Navigationsskolans fastighet vid Västergatan hade efter nybyggnad vid hamnen sedan någon tid stått oanvänd. Ett för ändamålet bildat bolag inrättade här ett ångkök. Här serverades dagligen varm mat, såväl till middag under tiden 12 - 2 och kväll efter kl. 5 om minnet ej sviker.
>
> Före inträdet i matsalen var anordnat biljettförsäljning. Möbleringen bestod av tvärs i lokalen ställda bord och bänkar av omöblerade furubräder. Mot avlämnandet av biljetterna - möjligen kallades dessa poletter - erhölls portionerna i plåtkärl; soppan i ett kärl med ett öra och den fasta födan på en plåttallrik. Detta var sålunda ytterst primitivt, dock mycket uppskattat. Minnestecknaren besökte ångköket flera gånger. Ärtor och fläsk var synnerligen omtyckt.
>
> Företaget tror jag självdog då arbetarna nog föredrogo att förtära vad hamnen kunde

Jörgen Kocks präktiga gavelhus från 1500-talet.

bjuda. Ett slags fortsättning blev Hotel Temperance, där s.k. självservering inrättades.”

Vår gode ciceron Frithiof hade alldeles rätt. Ångköket fortsatte året 1902 i det då nybyggda Temperancehusets lokaler på hörnet Per Veijersgatan - Engelbrektsgatan. En vinterdag detta året kunde man i dagspressen läsa om det ”nya, fina förstklassiga hotellet” med sitt ångkök. Man skiljde på 1:a och 2:a klassens matsalar; ingångarna var från olika gator. Tidningsreportern lovprisade 1:a klassens matsal ”icke minst på grund av lokalernas stilfullhet och eleganta inredning.” Det verkar ligga en avgrund mellan denna miljö och Frithiofs furobräder och plåtkärl.

Vi lämnar allt vad ångkök heter och vandrar Västergatan västerut. Det vackra Rosenvingeska huset med sin imponerande inskriptionsplatta från ”Herrans år 1534” i all ära, men nu ska vi i stället tala om ett hus som faktiskt blev en gata. Strax bredvid Rosenvingeska huset slår nämligen den historiska doften av nybakat bröd mot oss. Förvirrat stirrar vi utmed Mäster Johansgatan och skymtar i norr fyrskeppet i inre hamnen. Varifrån kommer bröddoften?

För hundra år sedan fanns inte denna den norra delen av Mäster Johansgatan. Först efter en bitter strid i stadsfullmäktige kunde kvartersmark norr om Västergatan exproprieras. Det en gång långa kvarteret höggs av på mitten. Huset som fick skatta åt förgängelsen var bagaren Murmans forna arbetsplats. Brödlimpor i tusentals har en gång hivats ut ur varma ugnar på denna nu moderna gata. För att inte tala om alla de sugna barnablickar som under årens lopp stirrat in i husets skyltfönster. För det var här som den Malmölegendariska Elise Ljungh bodde.

Vi kan återvända till Frithiof Hansson och höra vad han har att berätta om damen i fråga:

”Utan att det kan hänföras till livets nödtorft, kan antecknas en annan verksamhet av annorlunda art. Detta var fru Elise Ljunghs handkokta karameller. Dessa voro paketerade och förseglade och försåldes från en prydlig plåtburk som bars i ett axelband. Priset var 10 öre per paket. Fru Ljungh bodde i den fastighet vid Västergatan, som måste försvinna för Mäster Johansgatans förbindelse med Norra Vallgatan. Det kan antecknas, att denna fru Ljungh hade en son, som var en framstående silhuettklippare.”

Fru Ljungh var nu inte den förste godisproducenten i Malmö. Redan på 1860-talet kunde karamellsugna Malmöbor finna tröst hos en alldeles speciell konfektyrförsäljare av hemlagat godis. Vid Stortorget bodde på den tiden fru Damm. Hon hade hela sitt lager av hemkokta karameller i en byrålåda (!) På själva byrån utbjöds sortimentet i prydliga vita porslinsburkar. Tefat fick tjäna som lock. Nej … någon större försäljningssuccè gjorde nog inte fru Damm. Annat var det med Elise.

På hösten 1875 ersattes bageriet på Västergatan helt av Elises godisrörelse. En dag fick Elise en snilleblixt. Med ett enda drag ökade hon försäljningen på ett sätt som skulle kunna gjort en modern PR-man både pösig och stolt. Unga pojkar anställdes och utrustades med små piccolomössor på vilka det stod broderat ”Elise Ljunghs karameller”. Till rekvisitan hörde också specialmålade röda blecklådor, vilka bars med läderremmar över axlarna. På Malmös stationer sprang sedan dessa ungdomar och sålde karameller på löpande band. Var det något större evenemang på gång i staden; ja, då var de röda bleckburkarna i farten.

Hörnhuset i kvarteret Liljan Västergatan - Gråbrödersgatan.

Vad bestod detta berömda sortiment av, det sortiment som var bekant vida utanför Malmös stadsgräns? Kronorna i godissamlingen var de röda och vita vaniljkaramellerna, mandelkaramellerna och pepparmyntkaramellerna. Karameller med terpentinsmak i kakor, som bröts i rutor, och bröstkarameller hade också en strykande åtgång. I många Malmöhem för hundra år sedan botade man heshet och hosta med just Ljunghs bruna bröstkarameller. Steget är långt till modern, illasmakande men verksam hostmedicin för barn.

En historisk gatukorsning

Vi jagar nu vidare utmed 11-årige Andreas Winqvists onyktra färdväg år 1830. Färden går Västergatan västerut, alltså i riktning mot slottet. Vi kommer dock inte långt förrän vi på vänster sida har ett "bombhål", ett värdigt minnesmärke över stadsstyret på 1960-talet. Waldemar hann dock föreviga det vackra hus som en gång stod här ... Ja, vi menar förstås inte det tegelhus som adelsmannen Axel bodde i år 1434. Den adelsmannen ägde förresten hela kvarteret, inklusive en offentlig badstuga nere i Gråbrödersgatan. Till denna "Herr Axels badstuga" gick man om man ville bada bastu eller bli uppiggad av blodtappning i hälsosyfte ... Nej, herr Axels tegelhus hade försvunnit långt innan Waldemar fångade miljön i sitt skissblock. Redan i början av 1800-talet hade det medeltida huset rivits.

År 1812 stod rådmannen Cornelius Faxes nya hus färdigbyggt på denna plats. Arkitekt och byggmästare var ingen mindre än den välkände Anders Lundberg. Anders, född i Lund en vecka före julaftonen 1769, kom till Malmö året 1804. Egentligen var han "bara" muraremästare, men vilken murare! Fram till året 1815 hade han i Malmö uppfört inte mindre än 35 byggnader, många av dessa riktigt förnäma skapelser. Muraremästarens slut på yrkeslivet blev emellertid platt fall. Från att år 1819 ha haft dryga trettiotalet lärlingar och gesäller, skulle han endast fem år senare dö helt utfattig.

Cornelius Faxe fick inte bo länge i sitt nybygge vid hörnet av Väster- och Gråbrödersgatorna. Redan på våren efter inflyttningen dog han här, knappt 45 år gammal. Men hans vackra hus skulle bestå. När Karl Berlin och Fritjof Hazelius på 1920-talet gav ut böckerna "Skånska gårdar och hus" fanns givetvis Cornelius hus med både i text och på ritningar. 1920-talets byggnadspärla blev 1960-talets grävmaskinsmat.

På motsatta hörnet Gråbrödersgatan - Västergatan, i kvarteret Gråbröder, låg fram till året 1903 Knutsgillets fina tegelhus från 1400-talet. Långt innan Waldemar var i farten med sitt skissblock och sina kära penslar var således denna kulturskatts öde beseglat. I dag reser sig ett högt hus på platsen, ett hus som i och för sig har hög ålder, men ... Tänk om! Nog hade det varit en fröjd med ett uråldrigt gilleshus här. Eftersom huset låg ut till halva nuvarande Gråbrödersgatans bredd, hade vi i så fall haft kvar den medeltida gatubredden och inte som nu, en autostrada genom "Gamla Väster". Om Knutsgillets gamla hus kunde man förr berätta åtskilliga historier. Huset påstods i den vilda Malmöfantasin t.o.m. ha varit ett kloster. Hör bara vad Andreas Winqvist berättar på 1880-talet:

> ”Hos bagare M. Mölår på Västergatan skule en stor påtung flytas in i muren. När påtungnen va nertagen, så begynde muraren att hoga. Forst nere vid gålvet i muren och då påträfade han itt fyrkantigt hål. Där låg skelätet af en råtta, för dätt va mycke i bruket i forntiden när di bygde hus att mura in itt levande jur. Dätt skulle va så lyckosamt i katoliska tiden. När nu muraren hade hugit nisjen up till låftet, så ramla där ner itt stort lass sopelse, blandad med gamla mon-

ka-lädårslövsår över huvudet på muraren. Så blev där undersökt; på låftet där va en igänmurad dör. Där hade di gamle gråbrödårna (varit). Män dän tiden, när slövsorna di hitades, så fans här inte något museum i Malmö, för då hade nog slövsorna kåmit dit. För några år däräftår så begynte en pastår Hultman att samla säj itt museum. Män när han skule från staden så överlämnade han dätt till elemäntarskolan.”

Händelsen med nedrivandet av pottugnen i det gamla huset åsyftar tydligen tiden före året 1841, det år som Hultman skapade det privatmuseum som nu utvecklats till Malmö museer. Andreas har alldeles rätt vad det gäller de upphittade föremålen. Några ”munkaläderslövsor” (skor) ingår tyvärr inte i museets äldre samlingar. När han omtalar att Hultmans samlingar överlämnades till ”elemäntarskolan” menar han den högt ansedda Latinskolan. Året 1851 kunde det nyordnade museet öppnas inom skolans murar i den Dringenbergska gården vid Västergatan.

Bagare Möller var inte enbart duktig med brödlimpor. Hör bara vad nykteristen Winqvist skriver på sin ålders höst:

”I min ungdom hade di mästa bagarna bräneriår i Malmö. Och så hade di bränvinsuttsjänkning på sama disk såm di sålde bröd … Bagare Magnus Möler på Wästergatan han fick patänt för han fant up dätt första ångbräneriet i mindre skala. Sedan är di blivna förstorade, för alting går utt på så att de kan kåma i di rikas händår, för här va mera måtlighet med di små hushålsbräneriårna.

Warge tjöpman i Malmö hade bräneri för i tiden och målte ut bränevin på sin saludisk. Så stod där bränevinsglas på disken, så var och en såm handlat lite han skule ha säj en snaps och varge bonde skule ha säj en resesupp. Bjöd inte bokhållaren, så sa bonden själf ifrån …”

Om bagare Möller har Andreas mycket att berätta. Vi väljer en episod hämtad från den dåtida fängelsemiljön på Malmöhus:

”För i tiden så fick vim där ville gå i tjyrkan på gamla slåtsfängelset. Så hade bagare M: Möller på Wästergatan en bränerist såm va Halling. Han skule gå i slåtskjyrkan. Så sa han till sin kamerat: Ska ja ta mina blau älla grau klär pau? Så sa kameraten: Tag du dina grå klädår på, dät sjenerar inte. Så gick kameraten och han i slåtstjyrkan blan fångarna, å di va gråklädda. När nu predikan va slut och Hallingen va kåmna utt åm slåtsporten så skreks: Var ska du hän, lumel!; å grep dän gråkläde Hallingen å förde han in i högvackten till vakthavande åficeren. Män så va ju han inte nomererat, så fick han låv att gå him …”

I Knutsgillets gamla hus hade det egendomligt nog bott bagare i obruten rad ända från 1600-talet fram till rivningsåret 1903. Den siste bagaren i den långa raden blev Sigvard Palmquist. Med det anrika bageriet försvann också den gamla, förgyllda bagarekringlan som alltid hängt utanför butiken. På 1880-talet styrde bagare Bauer bland plåtarna. Axel Cronquist har tecknat följande bild över bagaren och hans brödvagn:

”Visserligen var ekipaget av mera enkelt slag, och oftast drog hästen en brödvagn att ställas upp på torget. Men där kunde ibland vara stil över det, såsom då ägaren själv, till det yttre minnande om en engelsk lord, klädd i päls och hög hatt körde i släde med

en vacker stor brun häst till klangen av en pampig pingla, som över däckelkroken kunde glänsa i strålande vinterväder. ”

Låt oss vika av från Västergatan och följa bagare Bauers pinglande släde söderut. Men först något om gatunamn. Vi läser på gatskyltarna. Gråbrödersgatan står det skrivet att denna gata heter. Vilken ironi! Den kallas för Gråbrödersgatan eftersom det var här som medeltidens svartbröder bodde. ... Jodå, redan vid höstmarknaden året 1333 hade de svartklädda munkarna, eller dominikanerna, ett kapell här, snett mitt emot Cornelius gamla 1800-tals tomt. Ett stort torn stod vid gathörnet, ett torn i vars källare man på 1500-talet spärrade in häxor. Här fick de sitta innan bödeln eldade upp dem ute på Kirseberget. Den gamla kapellkyrkogården blev efter reformationen avstjälpningsplats för allehanda orenlighet. År 1673 hade man ett styvt jobb med att köra bort ”skarnet”. Karl XI var nämligen på besök i Malmö och majestätet skulle rida förbi på Västergatan. Inte kunde Sveriges och Skånes kung få nöjet att lukta på sådan odör utmed stadens paradgata.

Gatunamnet!... Ja, förväxlingen av klosterordnar får vi faktiskt skylla på svenskarnas urusla danska historiekunskaper under 1600-talet. Man blandade helt enkelt ihop begreppen vid den svenska övermaktens omfattande byråkratiseringsarbete. Det är på något vis rätt så typiskt. Det officiella Sveriges förståelse för dansk och skånsk historia har alltid hämmats av ett visst storebrorskomplex.

Schartau och Engelbrekt i Malmö

Vi vandrar nu Gråbrödersgatan söderut. Waldemar har på vår nästa bild fångat in en Malmömiljö som i slutet av 1970-talet låg i dödsvånda. Herrarna med väskor är på väg in i Hyregatan medan Engelbrektsgatan, alltså Gråbrödersgatans förlängning söderut, sticker av åt vänster. Av de tre tvåvåningsbyggnaderna fastnar vi först för själva hörnhuset. I denna byggnad föddes ingen mindre än Henrik Schartau den 27 september 1757. Henrik skulle komma att bli en av Sveriges mera berömda präster. Schartauismen lever förresten än i dag relativt stark på västkusten.

Vid Malmö museers undersökning av huset visade det sig att hela gaveln mot Hyregatan var av korsvirke, en rest av ett hus från 15-1600-talen. Resten av huset hade förändrats kraftigt under det tidiga 1800-talet. Gathuset till höger på bilden var kökslängan. Den gamla öppna köksspisen fanns fortfarande kvar. Inne på själva gårdsplanen skimrade idyllen trots förfallet. På denna plats mindes inget om Malmöhistoria, det var Malmöhistoria i en total och osminkad verklighet.

Huset söder om Henrik Schartaus hus hade också många år på nacken. ”Byggt år 1839” stod det över porten. Inne på gården stod fortfarande 1800-talets så karakteristiska utedass på rad. Här fanns två långa gårdslängor i två våningar, inredda för olika hantverkare. På flagnande firmaskyltar kunde man läsa om yrkesmän som här haft sin bärgning när seklet var ungt.

Och allt detta ägde Malmö kommun i syfte att riva. Engelbreksgatan skulle breddas och göras om till bussgata. Men då vaknade innevånarna på ”Gamla Väster”. Jag var själv med under många nattimmar när ett antal entusiaster skapade ”Föreningen Gamla Väster”. Noggranna stadgar gjordes upp, målsättningen bestämdes; inga politiker skulle kunna slingra sig med att kalla föreningen oseriös. Så var man då färdiga att börja kampen ... David mot Goliat!

Man kallade på Sveriges Television, man kallade på pressen, man vädjade till de boende i city. Husen,

Henrik Schartaus födelsehus i kvarteret Diana.

som kommunen medvetet låtit förfalla i ett antal år, fick en natt färg på fasaderna. I alla fönster målades krokodiler och andra djur som tittade ut bakom vackert målade gardiner och blomsterkrukor. I bottenvåningen målades en stor dödsannons med texten:

DÖDSDÖMT
Låt inte begravningen ske i tysthet!

Föreningen kallade till stormöte på en av gårdarna. Det kom så mycket folk att trängseln blev prekär. 80-åriga Elsa Willemoth blev ett inte planerat inslag på mötet. Plötsligt var hon bara där, en av de där "genuina" Västerborna. Hon berättade om sin barndoms gårdar:

> ”Huset från 1839 ägdes i många år av Hamiltons på Barsebäck. Så här har bott nobelt herrskap vill jag säga! I huset låg en liten pastorsexpedition på 1880-talet. Där tog far och mor ut lysning ... Och under den där linden mitt på gården lekte konfirmanderna mellan lektionerna.”

... Ja, den gamla damen berättade och hundratals människor stod tysta. Många begrepp denna majdag 1977 värdet av levande historia.

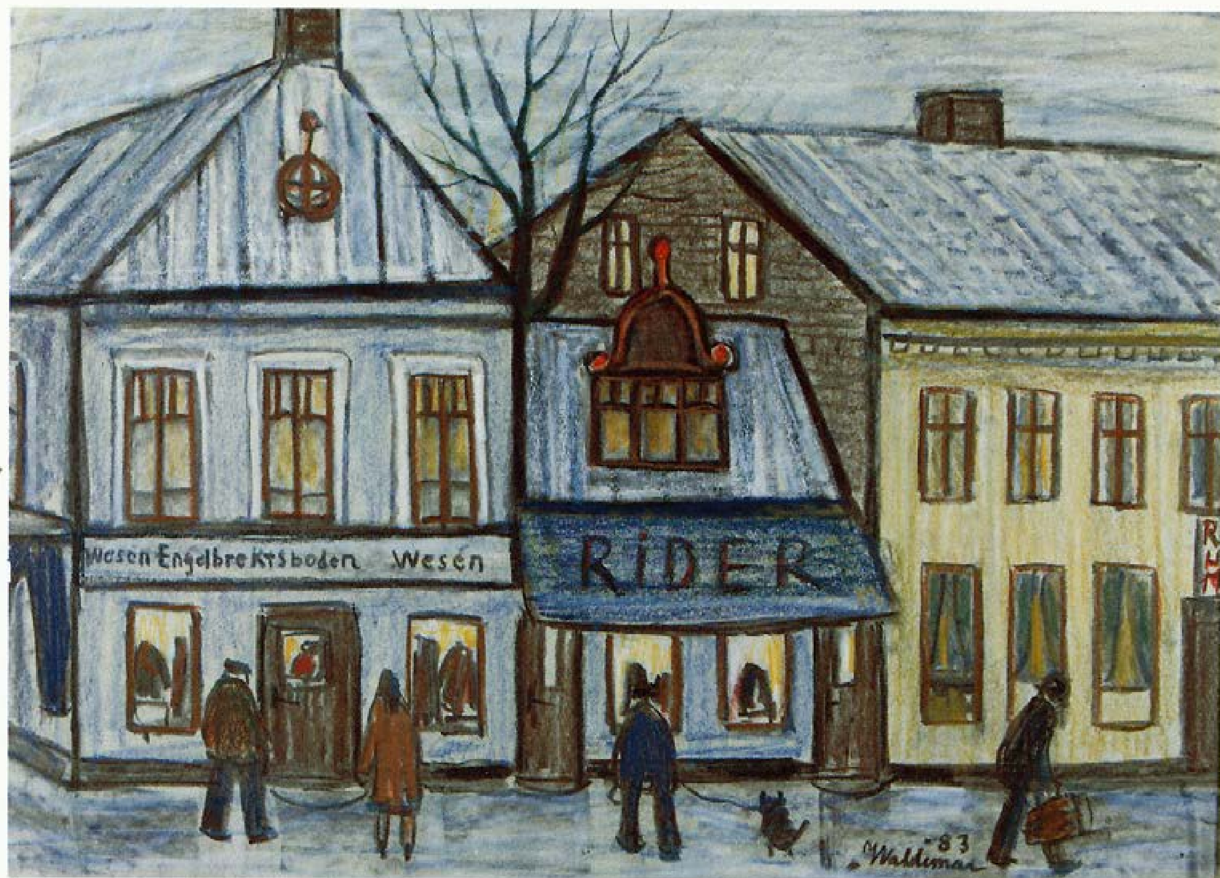
> ”Di skulle skämmas att riva så vackra hus, nåt ska väl få vara kvar av den gamla stadsdelen på Väster”

avslutade Elsa. Och rivna blev de, alla tre gårdarna. Men triumfen blev inte fullständig. När husen var borta och man skulle bredda gatan, kunde jag äntligen sätta en ordentlig, laglig käpp i hjulet. De grundstenar som stack upp ovan mark, men som delvis doldes under mark, var nämligen en del av den "fasta fornlämning" som Malmö innerstad vilar på. Engelbrektsgatan har fortfarande samma bredd som under medeltiden. Det kan vi tacka fornminneslagen för. Tänk om lagen också kunnat bevara husen. I Danmark har man ett träffande uttryck som täcker sådana här våldssituationer på vår miljö; man kallar det "härverk".

Lite längre ner på Engelbrektsgatan möter vi när detta skrives fortfarande ett "bombhål", en lika vacker stadsmiljö som måste ha mött de överlevande Pompejiborna efter Vesuvius utbrott. Vi får åter rådfråga Waldemar för att fånga bilden av vad som en gång var. ... Visst är det många Malmöbor som nu känner igen sig. Aha, den gamla Engelbrektsboden. Hur mycket av det nuvarande moderna varuhuset skulle väl kunna få plats i husen på bilden? Att Engelbrektsboden fått namn efter gatan som affären låg invid är lätt att förstå. När därför det moderna varuhuset år 1987 skulle fira något större evenemang, kopplade man samman dess äldsta hemvist med den svenske frihetsmannen Engelbrekt. Smart reklam, tyckte man nog. Fadäs, tyckte säkert alla de som kan sin Malmöhistoria. För Engelbrektsgatan har inte fått sitt namn efter någon giktbruten svensk upprorsman från 1400-talet utan istället efter en präktig Malmöbo på 1600-talet.

Vi får fortsätta vår tur ytterligare ett stycke söderut på Engelbrektsgatan om vi ska finna hemvisten för vår egen Malmöitiske Engelbrekt. Kvarteret Tranans östra gatusida möter oss på Waldemars nästa bild. I dag finns bara fyravåningshuset mitt i bilden bevarat; huset med sin märkliga överdel i romantiskt korsvirke. Vi ska emellertid förflytta uppmärksamheten till hörnhuset mot Tegelgårdsgatan, det med blomsteraffären. Detta kvartershörn har sin speciella historia; det var nämligen på denna tomt som de borgare bodde, vilka givit namn åt Engelbrektsgatan i forna tider. Jag säger borgare i pluralis, gatan har haft många olika namn.

Tomten kan i källorna spåras ner till 1500-talets tidigare del. Då stod Jörgen Kocks stora hölada här

Engelbrektsboden i kvarteret Stjärnan.

intill. På hörnet bodde senare borgaren Michel Pedersen, kallad "Brendevin", åtminstone om vi får tro Malmös stadsboken för den tiden. Man må då säga! Ett sådant namn ... Har borgaren varit speciellt förtjust i denna dryck, som på allvar började nyttjas under just 1500-talet, eller har han gjort sig känd som försäljare av rusdrycken? Vi tror det senare, eftersom öknamnet var ett släktnamn. Redan på 1550-talet omtalas faktiskt en Jacop Brendevin i Malmö, antagligen en förfader till Michel. På 1620-talet uppträder i "vår" hörnfastighet Niels Brendevin, antagligen en son, och Marine Brendevin, kanske sondotter till Michel. Så aktad var familjen Brännvin att man uppkallade våra dagars Engelbrektsgata efter dem. Jodå ... åren 1589-90 Michel Brendevins strede och 1639 Marine Brendevins strede.

Men Engelbrekt då! Lugn, han är inte bortglömd; vi måste bara ta det hela i tidsordning. Det var nämligen först vid mitten av 1600-talet som vår svensknamne gör entrè. Handlanden Engelbrekt Bertelsen ägde först en gård strax norr om nuvarande Temperance. Genom att avverka två hustrur och hinna gifta sig med en tredje (Marine Brendevin?) skaffade han sig ett nätt litet fastighetsimperium på båda sidor om gatan. Även vår hörntomt mot Tegelgårdsgatan ingick i egendomen. Engelbrekt hann faktiskt bli svensk. Först ett år efter Skånes övergång till fienden slöt han för alltid sina ögon.

Vi har nu kommit för långt söderut. Om vi fortsätter en liten bit till är vi snart ute på Gustav Adolfs torg. Eftersom vi rör oss i historisk tid, vill vi därför inte riskera att trampa ner i dyngan och gyttjan. Våra dagars torg var ju en gång en sjö och sumpmark söder om staden. Nej, vi ska norrut igen, men först en hastig blick in i Tegelgårdsgatan. Dags att stanna till lite och storligen förundra sig. På 17-1800-talen kallade man nämligen Tegelgårdsgatan för "Himmelriket" eller "Himmelriksgatan". Tro nu inte detta var vägen till frälsningen. Nej, mitt i kvarteret Druvan låg nämligen krogen som gett gatan dess märkliga namn.

> ”Lustigt,”

sa ett ögonvittne som var barn på 1860-talet,

> ”ett allmänt talesätt bland den enklare befolkningen var att de bor nere i himmelriket. Platsen borde väl snarare ligga uppe.”

Nåja, med tanke på det troligtvis demoraliserande kroglivet tycker jag nog benämningen trots allt var rätt så träffande.

En parallellgata till Tegelgårdsgatan, så att säga ett "snäpp" norrut, är Jöns Filsgatan. Här bodde på 1940-talet Emma Persson i huset nr 16, en kvinna som var född året 1862 och som alltid bott på "Gamla Väster":

> ”Några vatten- eller avloppsledningar fanns ju inte i min barndom. Att ha stortvätt var därför ganska arbetsamt för husmödrarna. I Jöns Filsgatan, eller Filegadan, där vi bodde, fanns en vattenpump ungefär mitt i gatan. Jag vill minnas, att det var stadens pump eller möjligen 'rännemästarens' som bodde i det hus, vid vilken pumpen stod. 'Rännemästaren' gjorde vattenpumpar och vatten- och avloppsrännor. Gårdsplanerna låg oftast högre än gatan, och avloppsvattnet från gården rann ut på gatan i trärännor, som låg under husen.
>
> Oftast tog vattnet slut i den omtalade pumpen, och då brukade vi hämta vatten i en pump, som fanns på en gård vid Agnesgatan, omkring 250 meter från vår bostad. Då en större tvätt skulle sköljas, bars den ned

till kanalen bakom nuvarande Hovrätten, där bryggor för detta ändamål var utlagda. Sedan torkades tvätten ofta på 'plassen', som området väster om Slottsgatan och ungefär mellan Agnes- och Västergatorna kallades.

Några mindre hus i Jöns Filsgatan har två gatnummer. Enligt vad mina föräldrar berättat, är anledningen den, att då militär skulle förläggas i staden, fick de, som hade större bostadsutrymme, än vad de själva kunde anses behöva, inhysa någon eller några knektar. För att komma ifrån detta, såldes t.ex halva huset och blev då ett 'hus' för sig med eget nummer. Och så slapp man ifrån en inhysing, som säkerligen inte alltid var så trevlig. ❞

Så långt en "Västerbo" från 1800-talets senare hälft. Vad har Andreas Winqvist att säga om denna gata under samma sekels tidigare hälft:

❞ Jöns Filsgata bode i gamla tidor en gammal man såm hite Jon, almänt kallat Jon metare. Han råde åm itt litet hus i dän gatan, såm han bebode. När man kåm in i ytterrumet så va där så lågt, så en karl inte kunde gå rak under bjälkarna. Män där hängde lika väl en mycket stor glasjuskrona i låftet och dän nåde ner till gålvet. Så man fick gå ront ikring dän och ackta säj väl så man inte stöte till dän när man skule gå in i innerrumet. Där satt en mycket lång gobbe, kläd i knäbycksor, yllestrompor och skor och lång tröja, (och) bredsjygi hatt. När han reste säj upp, så kunde han inte stå rak under låftet.

Dän goben han fira aldrig sin födelsedag, utan varje år dän dagen han fylla år, så låte han tjöra en tuna öl och en stor kårg full med små fina bröd in på fattighusgården och dela själf utt åt di fatige. Warje parson fick itt stop öl och två små fina bröd. Och gobbarna di bokade säj och gomerna di neg och tacka. Si, så gorde han varje år tills sin döadag. - Och när han va döder så hängde där wita lakan i varje fönstår i hela fattighuset ända tils han va begraven.

Och dätt wa i dän tidens familjefattighus i Långgårdsgatan. Där fick många gamla goba och gomer plats i itt så långt hus i från Pästeradssidan till Hospitalsgatan. Ja, dätt va och en tästamänterad gård för man och qvina att bo tillsamans tils sin döds dag. ❞

Lite förklaringar till Winqvists berättelse fordras nog. När han talar om "Pästeraden", åsyftas våra dagars Hjorttackegata. Under den stora pesten sommaren 1712, inhyste man de sjuka i några små hus utmed gatans norra sida. Hit kom "pestgubbarna" varje morgon för att köra ut nattens offer till massgraven vid nuvarande korsningen Amirals- och Föreningsgatorna. Självklart kom en så våldsam händelse i Malmöhistoria att sätta sina spår, alltså även i gatunamnet.

Historier om skolhistoria

När Andreas berättar om familjefattighuset, har han i åtanke den långa byggnad som låg på samma plats som vår tids huvudbyggnad till Västra skolan. Malmö stad lät åren 1802-1803 uppföra detta fattighus och i oktober sistnämda år kunde hjonen flytta in. Snart skulle hela kvarteret bebyggas för olika institutioner inom samhällsvården. År 1826 stod en arbetsskola för fattiga flickor klar utmed Hjorttackegatan (Josefinas slöjdskola), sommaren 1839 invigdes en ny folkskolebyggnad mellan slöjdskolan och fattighuset och 1857 kunde Malmö sjukhus öppna sina lokaler i kvarterets västra del.

Vy av Engelbrektsgatan söderut med kvarteret Tranan.

Josefinas slöjdskolebyggnad invid Västra skolan.

Om skolgång på "Gamla Väster" under 1870-talet kan ett ögonvittne, Ida Nilsson, berätta:

"I Tegelgårdsgatan har jag gått i skola hos en gammal fru. Där satt vi i ett litet rum, sex till sju pojkar på ena sidan och några flickor på andra. Den ene skulle sitta och peka för den andre. Kunde man inte läxan, skulle man falla på knä och knäppa händerna. Så slog hon på fingrarna och var det än träffade. En gång rymde jag faktiskt. Hon hade nekat mig att gå ut! Sen fick jag stå nere vid dörren med tavlan på ryggen och käppen i handen. Hon kunde också ställa en upp i spisen eller ute i förstugan till varnagel för alla människor.

Sedan kom jag till Västra skolan. Där fick barnen bära in stenkol och elda. Man började skolan på morgonen och höll på hän till två. Där var en stor sal, som kallades för drottning Josefinas slöjdskola. Där skulle man vara några timmar varje eller varannan dag. Där var små vävstolar till att väva band på, och så fanns det spinnrockar. Vi fick spinna ull och lin. Där var en gammal lärarinna som var puckelryggig och ofärdig. Hon var så hård och stygg. Innanför skolsalen hade hon ett rum med sitt lager. Man skulle nysta vad man spunnit och sedan gå in och visa upp det. Så skulle hon väga nystanet. En gång, när jag kom, sa hon, att det fattades för 25 öre. Så slog hon mig på örat, så att blodet sprutade och jag for hän i en hylla. Mitt på golvet satt några och stickade strumpor. Utmed väggarna var det långa bord. På dessa satt långa rader med sybaroner; det var tunga klumpar vilka upptill var mjuka så man kunde fästa arbetet. Där satt flickorna och sydde. Där var en annan fröken också, fröken Olivia. Hon var bara 18 år men tyckte också om att slå oss. En gång var det en flicka med schalett och fröken Olivia slog henne så att blodet skvalade ner på klänningen. Då sa ja: - Vi vill inte sitta här, nu stannar vi hemma! Sen gick vi inte dit mer och fröken försvann från skolan."

Vi kan komplettera Idas berättelse om skollivet på 1870-talet. Den puckelryggiga lärarinnan hette Johanna Ek, en riktig "trotjänarinna". Hon var nämligen den första slöjdlärarinnan när Josefinas slöjdskola startade året 1826. Johanna bodde på skolan, Hjorttackegatan 2, samma hus som Waldemar så påpassligt målat av. Samtidigt som hon var slöjdlärarinna, förestod hon hushållet för skolläraren Valentin Djurberg i Västra skolan, en lärare som faktiskt bodde i fattighuset strax intill. Johanna Ek dog i början av året 1888. Tydligen var hon långt in på ålderdomen verksam med sin undervisning. Självklart måste vi uppehålla oss lite vid skollivet förr, nu när vi är i kvarteret för våra dagars så moderna men ändå så gamla "Västra skolan". På något vis är det bara som det ska vara när nu Malmö skolmuseum inrättats i den här byggnaden. Naturligtvis måste jag som gammal "Österbo" sedan barnsben finna Rörsjöskolans äldsta byggnad än mera, eller i varje fall minst lika, intressant. Men klåfingriga stadsplanerare och politiker har beslutat att denna byggnadsklenod nu ska rivas, så Västra skolan får duga. Visst är det något visst med gamla folkskolor. Hör bara vad Malmökonstnären Max Ohlsson berättar, när han våren 1932 återsåg sin barndoms Samarkand:

"Jag hade just min väg genom Hospitalsgatan, då jag greps av en oemotståndlig lust att titta in ett slag på Västra skolans gård ... Jag vet inte – men nog känns det lite konstigt inombords när man står så här inne på den gamla skolgården och erindrar sig flydda dagar.

Dammfrigården innan förgängelsen.

Jag går tvärs över gården bort till den stora kastanjen vid redskapshuset. Jo, verkligen! Den lilla täppan finns ännu kvar, där vi begrov den lilla sparven.

Det var en råkall vintermorgon, som Börje hade funnit en ihjälfrusen sparv, då han var på väg till skolan. Han hade stoppat ner den i sin blus, och då timmen var slut, gick han fram till fröken och frågade henne, om han fick lov att begrava den lilla fågeln under rasten. Jovisst fick han det!

Charlotta Krok, vår avhållna lärarinna, som nu är död sedan länge, ordnade genast med, att sparven blev lagd i en pappask, vilken hon inuti klätt med bomull. Så tågade hela klassen i procession ner för att övervara 'jordfästningen'. Fröken själv grävde graven, och när sedan vaktmästaren Persson placerat ett litet träkors på kullen sjöng vi allesammans 'Sov du lilla videung ...' Hon var snäll, vår fröken. Och förstod sig också på barnpsykologi som ingen annan.”

Så har vi då redovisat en elak och en snäll lärarinna på Västra skolan; vi har fått ett litet tvärsnitt av mänskligheten. Konstnären Max Ohlsson är nu själv död men han tillhörde en av mina stora favoriter bland Malmöbor. Mannen, som med kraft kämpade för att rädda den vackra Rönneholmsgården, men på dagen för återinvigningen inte fanns med på de inbjudnas lista. I stället gavs äran till bl.a många av samhällets statuspersoner som inte med ett lillfinger hjälpt till att föra räddningskampen. Detta var min första insikt i hur orättvist kulturellt och självuppoffrat arbete kan vara.

Max Ohlsson berättar också om hur man i början av seklet för endast två öre kunde få en hel ”student” hos bagare Sjöberg på hörnet Långgårdsgatan - Hjorttackegatan, eller varför inte en lång lakritsfläta nere hos ”Skitte-Hanssons” på hörnet Ostindiefararegatan - Hospitalsgatan. Denne hökeriägare hade endast förledet gemensamt med den ”Skitte-Thomson” som under 1800-talet hade sin hemvist nere i just Ostindiefararegatan; närmare bestämt i gatunummer fem.

”Skitte-Thomson” var ett verkligt original. Som äldste son till en välbärgad och mycket ansedd skeppsredare, utvecklades Thomas Tobias till ett språk- och handelsgeni och var dessutom under första hälften av 1800-talet en av sin tids skickligaste simmare. Redan under ungdomens år gjorde han sig emellertid omöjlig i de ”finare” familjerna. Endast iklädd en bordsduk, i vars mitt han klippt hål för huvudet, kunde han ibland ses vandra omkring på gatorna och vid där befintliga gatupumpar taga sig en dusch ... utan någon skylande bordsdekoration. Vilken förfärande upplevelse i 1800-talets Malmö. En gång gick Thomas för att besöka sin mor, en till synes behjärtansvärd handling. Men utan kläder! ... Man kan lätt förstå att familjen inte släppte in honom. Sittande utanför gatudörren i naturens egen dräkt åsamkade han ändå fortsatta problem. En Charoline Lieberath, boende i samma hus, tillkallades i hast. Eftersom Thomas hade stort förtroende för fru Charoline lyckades hennes övertalningar och han återvände hem.

Kanske var det sorgerna över en hopplös son som satte sina spår. När Thomas därför som 71-årig året 1882 begärde hos magistraten att på Ostindiefararegatan få sätta upp diversehandel, höjde många på ögonbrynen. I hans lilla envåningsfastighet var det nämligen minst sagt förfallet. ”Skitte-Thomson” hade då sedan länge gjort skäl för sitt öknamn. Han skulle komma att dö på ett sätt som måste ha varit ytterst tragiskt för Malmös i sin ungdom så firade simmare och vattenälskare. I mars 1892 fördes han till Fattigvårdsinrättningen vid hörnet av Lång-

1800-talets herrgård Rönneholm, dåtidens nöjespalats.

gårds- och Västergatorna. Den omtänksamma personalen lät den gamle få ett ordentligt varmt karbad. Detta visade sig ödestigert. Det gamla originalet från Ostindiefararegatan överlevde inte renlighetsivrarnas nit.

Parker, mord och näktergalar

Vår färd når slutet av ostindiefarare Lars Nielsens gata. Denne långvägsresenär dog redan året 1672, så det är i sanning ett gatunamn med anrik historia. Lars bodde förresten på samma tomt som "Skitte-Thomson", det är "bara" tvåhundra år som skiljer dem åt. Lite längre söderut på gatan når vi korsningen till Grynbods- och Generalsgatorna. Här reser sig danspalatset Baldakinen med en historisk värdighet som trotsar all beskrivning. Man tar sig för pannan inför en sådan "miljöanpassad" skapelse. De historiska tankarna sveper genom mitt huvud, likt de höstlöv som en gång virvlade ner i den stora trädgård som förr fanns på denna plats. Det var här det hände, det där hemska under året 1819; precis här vid ingången till det moderna förlustelsestället ... Då fanns inte någon gata mellan Slottsgatan och Generalsgatan; här låg i stället en stor trädgård med ett boningshus ut mot generalen Carl Gustav Hårds gata. Här bodde han, ungkarlen och kamrern Hans Henrik Malmborg.

Ondskan slog till, skräcken satte sina spår, blodet strömmade ... Länge skulle man i Malmö tala om året 1819 med en rysning. Men innan vi går in på dessa rysligheter måste vi bege oss utanför den dåtida stadens hank och stör. Denna utflykt gör jag för att på ett lättjefullt sätt kunna presentera en Malmöfilur av stora mått. Men var lugna, berättelsen kommer till slut att anknyta till hemskheten på Generalsgatan.

Från Triangeln fick man förr ta landsvägen västerut om man skulle nå fram till det vackra Rönneholm. Landsvägen var av vanligt skånskt mått; smal, grusig och slingrig. På ett ställe passerades en stenbro över Korrebäcken, vattendraget mellan Pildammen och slottet. Än i dag bokstavligt talat slingrar sig Rönneholmsvägen fram. Vägen är emellertid så totalt inbyggd med kvarter och korsande gator att man ska ha mycket fantasi för att se dåtidens lantliga idyll. Men så sent som under slutet av 1800-talet var vägen en omtyckt promenadplats för Malmös ungdomar av "mindre fin" familj. Här samlades man på kvällarna, här skrattades det och här lade man planer för framtiden.

På vägen ut mot Rönneholm passerades flera små avtagsvägar, ledande till bondgårdar som i idyllisk grönska låg en bit från den dammiga landsvägen. En sådan gård var Petterslust, en annan Dammfri, båda sedan länge försvunna. Waldemar hann dock att fånga Dammfri på bild innan slutet. Att namnet kommer av "fri från damm" är ju en tänkbar och logisk förklaring. Namnet uppträder första gången år 1865 som Damfred och bondgården ägdes då av handlanden Johan Danius. Det kan faktiskt också vara så att Dammfri – Damfred – är en förvrängning av Danifred. Må vara hur det vill med den saken, vi skyndar den dammiga Rönneholmsvägen västerut.

Den ståtliga Rönneholmsgården ligger fortfarande kvar, alltså tack vare Max Ohlssons insatser. Gården med tillhörande jordegendom skapades av borgmästaren Nordlindh kring sekelskiftet 1800. En senare Malmöborgmästare har vid 1800-talets mitt givit följande målande beskrivning av denna plats:

> ”Hufvudbyggnaden uppfördes först af stampad lera med halm enligt en ny metod, som af baron Rutger Maclean följts vid byggnader på dessa farmer. Denna väckte den uppmärksamhet, att Gustaf IV Adolf under sitt vistande i Malmö 1801 beség stället, hvarvid hans vagn stötte emot och för-

Vy över gammal mordplats på ''Gamla Väster''.

orsakade på husets östra hörn en bristfällighet, som bevarades såsom minne af detta höga besök, till dess huset några år efter kungens förvisning måste ombyggas med tegel. Samtidigt uppfördes då flygelbyggnaderna. ”

Rönneholms ena långsida ombyggdes året 1812, varvid man utanför lermurarna lade på ett tegelskal. Husets ytterväggar är alltså från början helt uppförda av lera. Den Macleanska tekniken gick nämligen ut på att "gjuta" upp husen med lera, vari inblandats halm som armering. Ca trettio cm i höjd göts åt gången, sedan fick leran torka. Och visst blev det hårt! Flera andra lerhus från det tidiga 1800-talet har trotsat väder och vind fram till våra dagar. När t.ex det gamla huset "Stolpalösa" i Fosie revs på 1970-talet hade man problem med att få ner de massiva murarna. Huset var uppförd av torkad lera, därav namnet.

Egendomen Rönneholm öppnade snart upp sin stora trädgård för Malmöbornas söndagspicknickar och promenader. Ett ögonvittne från 1860-70-talen berättar lyriskt om livet "här ute":

”När solen gassar som värst vid fyratiden på eftermiddagen, blir det lifligt i parken. Då komma ekipage, som näppeligen skulle kört hem med prislappar från en hästutställning; läskedrycksvagnar hålla längs vägkanten som en lång svalkande flod och portativa karamellstånd med icke portativa ägarinnor fresta med sötsaker ... Till sist kommer musiken, säker som Orpheus på sin makt. Trumman åker vanligen - det är ju ofta så, att den, som larmar värst, har det bäst i denna värld. Vägen från staden till Rönneholm var för övrigt en lång promenad på den tiden.

Sett från boningshusets balkong en trappa upp, är det hela en liflig tavla, tillräckligt aflägsen för att fägna ögat utan att störa örat. Oordning eller oväsen förekom nästan aldrig. Undantagsvis hände kanske, att någon yngling som 'litet och länge älskat' brännvinsflaskan, drömt sig kvar i högt gräs och under natten uppstämde något, som borde varit 'Hvila vid denna källa', men icke var alldeles så vackert ... ”

Näktergalen och Malmö! Hjalmar Gullberg tänker kanske många inför dessa två begrepp. Men redan året 1818 sjöng näktergalen förföriskt i Malmö parker. Vi låter åter Andreas Winqvist komma till tals:

”Män så såmaren där på (1818) så fick Malmöboarna trevligare, för där hade en näcktårgal tat sin vistelse i Rönehålmsparken. Dän tiden va Rönehålmsparken en gång till så stor. Jo, varge afton skulle både onga och gamla ut å höra på näcktårgalen. Och dät gick en tid i all glädje, tils påykar di blev förvetna att klyva up i trädet där fågelen va. Och när en påyke va kåmen upp, skrek han: De är en karl såm sjongår näcktårgals sången här uppe. Så blev dätt slut med näcktårgalssången, för dätt va Ahlström såm kunde sjonga näcktårgalssång. - Och sedan sa gamla gomor att aldrig i Malmö hade så många pigor blit med barn såm dän såmaren då di gick i Rönehålm för att höra på näcktårgals sången ... ”

En man vid namn Ahlström är alltså Malmös äldsta kända näktergal. Om denna spjuver finns flera historier, bl.a en osedvanligt märklig spökberättelse, men denna historia spar vi till längre fram i boken. Nu ska vi nämligen i sällskap med vår nyfunna näktergal i människoskepnad återvända till Generalsgatan inne i city, till danspalatstomten Baldakinen.

För Ahlström är ju en av huvudpersonerna i det drama som utspelades här året 1819.

Hans Henrik Malmborg nere i Generalsgatan var en tämligen elak människa, därtill också en enstöring och ungkarl. Hans öknamn var det föga sympatiska "Yttersta domen". Malmöborna kunde minsann berätta att han var rik som ett bergatroll. Sladdret skulle leda till tragedin. En vårdag rånmördades han av fyra sammansvurna skattsökare.

Dagarna innan mordet, den 26 april, lyste himmeln röd över södra Malmö. Värdshuset "Mon Bijou" invid Triangeln stod i ljusan låga. Värdshuset hade stått tomt någon tid och man misstänkte genast mordbrand. Meningen bakom detta pyromandåd skulle komma fram lite senare; det var Ahlström som tänt på för att locka Malmborgen från sin gård. Mycket folk drog åstad men inte ungkarlen på Väster. Rånarna beslöt då att röja sitt tilltänkta offer ur vägen för gott.

Morgonen den 8 maj hittade man "Yttersta domen" bunden och mördad i sin säng. Fruktan grep nu befolkningen. Gamla rostiga pistoler, gevär och sablar letades fram för att kunna användas till självförsvar. Andreas Winqvist berättar:

> ”När nu mordet va begånget en nat på Malmbårgen, så togs där tviveltankar på Ahlström för han va försvonen från Malmö. Så va här ingen så dristig såm Tjisnår. Han reste till Ystad och där fant han hånåm på itt varshus och forsla han hit till Malmö slåt. När han nu betjände, så hade di varit fyra parsoner åm mordet; Malmbårggens trägårdsmästare och hans piga - hon hade ståt å hålt juset för mårdarna - och en skomakare såm di kalla för Pitter Dansk.
>
> Och sen mordet va begånget så hade pigan smord blod på trägårdsmästaren och bondit en mängd klutar kring hans huvud såm va blodiga. Och sedan la han säj i sin säng och sedan gick pigan ut på gatan å skrek, att henes husbonde va bliven mårdat åm natten. Och så störta där up mänsjor och alla beklaga dän stackars trägårdsmästaren såm låg så blodig i sängen. Och dän han va med i sin husbondes begravning och stod å gråt vid graven och beklaga för fålk åm dät ryseliga mordet såm va begånget på hans husbonde.
>
> Män när då Ahlström hade betjänd på däm, så kåm trägårdsmästaren, pigan och Pitor Dansk åp på slåtet. Och Pitor Dansk han hängde säj på slåttet och pigan fick fårtijo slag ris och livstids spinhus. Män Ahlström och trägårdsmästaren blev halshugna på en dag. Fårst Ahlström; så kasta di halm över hånnåm; så ville inte trägårdsmästaren läga säj på stypeståken förän han hade fått sitt Ahlströms lik. Så la han säj. Han trode, att di hade smugit bårt hånåm för han va av rik familg i Malmö. Di bode på Östergata, män reste bårt under dän olykeliga tid.”

Vi lämnar nu mord och elände bakom oss och skyndar västerut på Grynbodgatan, från Generalsgatan fram mot Kungsparken. Malmö, parkernas stad. Förvisso gör staden skäl för detta begrepp. Kungsparken är ju endast en av många grönområden, men den är också en av de äldsta i stadens historia. Redan år 1872 invigdes denna park. Dessförinnan hade vyn över "Plassen", det blivande parkområdet, varit anskrämlig.

Fram till 1670-talet låg här ett av Skånes största kloster, uppfört av gråbröderna på 1480-talet. Svenska krigsmakten krävde emellertid att området runt slottet skulle rensas på bebyggelse för att Malmöhus kanoner skulle få fritt skottfält. En hel stadsdel väs-

ter om Slottsgatan försvann genom detta påbud, däribland flera stenhusrader ... och så naturligtvis de pampiga klosterbyggnaderna. Den stora markarealen låg öde sånär som på några enkla vindmöllor av trä. På det gamla klosterområdet fortsatte man dock till in på 1800-talet att begrava fattiga och "enkla" människor.

Vid århundradets mitt kom driftiga handelsmän på att använda krossade ben till gödningsmedel. En benstamp byggdes i Malmö hamn; hit kunde man inlämna ben och erhålla skälig betalning. Åtskilliga fattiga började nu gräva upp den forna kyrkogården efter skelett för att få pengar till bröd och brännvin. Om platsen väster om Slottsgatan heter det:

> ”Pietetslösa lump- och bensamlare begagnade då tillfället att å de gamla kyrkogårdsområdena verkställa grävningar efter ben. Enbart från "Spöbacken", som ofta omnämnes i äldre domböcker som begravningsplats, hade sålunda hela lass av människoben utgrävts och försålts till benstampen för malning till benmjöl och gödningsämne.”

"Spöbacken" låg i norra delen av vår tids Kungspark. Namnet kommer av den skam- och straffpåle som stod här. Hit fördes soldater för att ta emot sina straff, oftast i form av ohygglig prygling. Hur avlägset verkar inte denna verklighet vara 1900-talets park. Då nakna soldatryggar, nu en naken kvinnokropp; för det är ju i Kungsparken hon står, den evigt unga "Solrosen".

Solrosen är egentligen den berömde Axel Ebbes första riktiga skulptur. När den unge konstnärslärlingen år 1890 studerade i Köpenhamn, skapade han i sin atelje på Bredgade 65 förlagan i lera. Men ack! Under Axel Ebbes julfirande hemma hos föräldrarna i Hököpinge söder om Malmö gick statyn sönder. Solrosen blommade emellertid åter upp i konstnärssinnet, denna gång i Paris år 1893. Konstverket ställdes ut på Salongen i Grand Palais vid Champs Elysèes och vann pris. Först den 6 september 1911 kunde emellertid täckelset falla för Malmös nyaste konstverk. Flera tusen människor hade samlats och när en liten flicka drog i det förlösande snöret, öppnade sig molnen och solstrålarna gnistrade i den guldgula skapelsen. Visst är hon vacker, men jag undrar vad de gamla gråbrödersmunkarna skulle ha sagt. Hon står ju faktiskt nästan mitt på platsen för det forna klosterkoret. Nog hade de blivit förvånade över denna nakna kvinna ... eller kanske hade de inte det.

Vi har ju ovan talat om Malmös äldsta kända "näktergal". Innan vi lämnar den vackra Kungsparken är det på sin plats att redovisa Kungsparkens först äkta fågel av samma art. Vi läser ur en dagstidning den 26 maj 1902:

> ”I Kungsparken har under de senaste dagarne ett näktergalspar hållit till, och på aftnarne har hanen flitigt låtit höra sina vackra drillar. Oss veterligen har aldrig förut näktergalen slagit sig ner i vår Kungspark och önskligt vore att den älsklige sångaren blefve fredad för åverkan, så att den på allvar sloge upp sina bopålar derstädes.”

Människor invid Jacob Nilsgatan

En bit norrut på Slottsgatan når vi Jacob Nilsgatan. Här har vi en gata som verkligen bevarat sin historiska prägel, kanske som flaggskeppet av idyller på "Gamla Väster". Hus från olika epoker är blandade om varandra; höga och låga, smala och breda. Visserligen finns det också ett antal moderna hus utmed gatans södra sida, men dessa har anpassats till miljön. På 1970-talet gjorde man ett försök att här bryta igenom kvarteren, ett försök att anlägga en gå-

Annellska huset i kvarteret Biet invid Jacob Nilsgatan.

gata mitt i idyllen. Tack och lov blev detta inte verklighet. De små husen som ligger kopplade till det s.k. Annellska huset skulle nämligen då ha rivits. Dessa små hus från tidigt 1800-tal bildar ju en värdig ram till just Annellska huset, "Gamla Västers" äldsta hus.

Det var förresten utanför Annellska huset som jag och min arkeologkollega Torkel i början av 1970-talet hittade Malmös äldsta bevarade toalettsits. En stor ledningsgrävning avslöjade i gatans djup två på varandra staplade trätunnor från tidigt 1400-tal. Inne i tunnorna, vilka en gång bildat nedgrävda rör och behållare för ett utedass, påträffades den utsnidade träsitsen i två delar. Genom att den trillat ner i träcket hade träet bevarats. En toalett mitt ute på gatan? Förklaringen är den, att gatan vid troligtvis 1400-talets mitt dragits fram genom ett redan bebyggt kvarter. Några offentliga, medeltida gatutoaletter tror vi inte på.

På Waldemars bild har vi öppnat den gamla porten till Annellska huset och stigit rakt in i 1700-talet. Jodå, nog har det långa, en våning höga gatuhuset sett ett par seklers stadsliv. Portbjälken vittnar om detta, "**J.M. ANNO 1705 I.A.D.**" läser vi utan större ansträngning. Detta var kronobagaren på Malmöhus Johan Muller och hustrun Ingeborg Andersdotters nybyggda hem vid en tid då Karl XII och hans karoliner for fram i rök och damm. Men varifrån kommer namnet Annell? Varför inte låta vår konstnär Waldemar själv berätta:

> ”Det var på 1940-talet som jag arbetade hos målaremästare Annell. Han bodde i den gamla gården vid Jacob Nilsgatan. Annell var den gamle tidens mästare. Han fordrade mycket men var samtidigt mycket kunnig. På bilden ser man Annell och en lärling som med hjälp av en handkärra ska köra ut material till en arbetsplats. Mycket av det gamla inne i huset har bevarats; Annell vårdade det väl. I köket till vänster har han bevarat den gamla öppna spisen. Längan till höger hyrdes ut till bostad.”

Utmed Jacob Nilsgatans södra sida, nästan framme vid Långgårdsgatan i öster, ligger det lilla huset nr 6. Här föddes år 1864 Ida Nilsson, flickan som blev så illa behandlad på Västra skolan tidigare i vår berättelse. Fadern var en av Malmös sex lotsar. På sin ålders höst flyttade Ida som änka tillbaks till barndomshemmet. Vi träffar henne när hon sitter och tittar på gatulivet genom hemmets gamla fönsterrutor. Det är i början av 1930-talet. Den gamla berättar om sitt barndoms "Gamla Väster":

> ”Lotsarna förr hade sina vakter. Ibland kunde de få gå ända ner till Dragör. De hade ingen lön mer än vad de lotsade ut för. Ofta fiskade dom lax. En gång kom far hem med en lax, som han fick 60 kronor för. Det minns jag att mor tyckte var alldeles kolossalt. Det var mest på vintern de kunde fiska, det var inget jobb då. Här neråt denna gatan bodde alltid lotsar, skeppare och tullvaktmästare.

Tullare, ja! En gång var det smittkoppor i Malmö. Det var nog när jag var fjorton år. Kopporna hade kommit genom tullen. Det var en tullman som vecklat upp ett paket med silke, och han blev smittad. Här borta i gatan var ett sånt där kopphus. Det var inget sjukhus i vanliga fall. Inte alla sjuka kom på kopphuset, de fick ligga hemma också. Mor gick med mat till sin syster och hennes barn, men själva fick vi aldrig smittkopporna. Mor hade sina knep. Vi hade alltid tjära hemma. Mor tog av den och slog i rännstenen och tände eld på den, både när smittkopporna och rödsoten kom. Rödso-

ten 1880 var också mycket svår.”

Nej, rödsoten var minsann inget att leka med. Vi kan här inflika lite av Frithiof Hanssons ihågkomster:

”De första åren på 1880-talet grasserade edidemiskt såväl rödsot som difteri svårt. Rödsoten tycktes träffa mera äldre personer. Sättet för transport av dessa till sjukhuset bidrog även i sin mån att stegra skräckkänslan. När ett dylikt fall inträffade, infann sig ett par män från hälsovårdsnämnden iklädda fotsida svarta kappor i en anskrämlig svart 'fångvagn', vari den sjuke placerades för transport till epidemisjukhuset.”

Här hemma hos Ida Nilsson vid Jacob Nilsgatan kommer minnena tätt. Man sitter ju mitt i den historiska miljö som berättelsen rör sig kring. Intervjuaren har inga problem med att få fram fakta, problemet är snarare att hinna med i skrivandet. På 1930-talet saknas bandspelaren som hjälpmedel. Den gamla fru Ida minns vidare:

”Till vardags hade vi skurgolv här hemma, men en jul hade vi fått nya trasmattor. Vi hade tapeter på väggarna, det minns jag alldeles tydligt. Grisar har de minsann haft i den här gården. Ja, det var både grisar, ankor och duvor. Ankorna travade här på gården fram och tillbaka. Slakten skedde alltid inne på gårdarna. Till sådana här små hus hörde förr alltid en gårdejord långt utanför staden. Vi ägde jorden och dit fördes gödseln.

De var så vidskepliga förr! Min far skulle alltid lyfta högra benet först och ta högra armen först, när han klädde på sig. Det skulle väl betyda tur ... Man skulle aldrig lägga ett bröd upp och ner ... Men det kunde väl gå galet ändå. Om något låg i kors betydde det dödsfall och knackningar var dödsvarsel.

Mor brukade alltid säga: 'Electriciteten har tagit bort all vidskepelse.' Men den kom sent. Den första fotogenlampan vi hade, köpte far och mor till en jul. Far dog ju när jag var nio, så det måste ha varit tidigare. Vi barn stod och beundrade lampan. Det var en riktig jul det. Förut hade vi haft kristallolja, som ju var mycket eldfarlig. Barndomens jular, det var något speciellt det. Ett par dagar före jul skulle hela huset städas. Mor köpte en sida fläsk, en halv fårkropp att salta och några tunnor potatis. Hon lagade korv och lutade fisk. Vi hade alltid en liten julgran som köptes på Stortorget.

På julafton var hela Stortorget fullt av människor vid 12-tiden. Regementsmusiken blåste då in julen från burspråket på rådhuset. Hemma hade mor skurat ett stort gammalt matbord med klaffar, så att det blev rent och vitt. Vid åttatiden på kvällen åt vi fisk och gröt. Vi hade senapssås till gröten (fisken? förf anm). Senapen hade mor själv malt i en träbunke med ett järnlod.

Till julklappar fick vi mest nyttiga saker. En jul hade mor köpt en säng, bord och stolar att leka med. På julafton lektes lekar. Vi lekte med nötter. '- Nötter i hänne', sa man och frågade hur många man gömt i händerna. Gissade de rätt, fick de alla, annars fick de lägga till det som fattades. En gång hittade min bror och jag på att 'gå julaspöke'. Vi bytte kläder; han tog kjolar och en schal. Men vi vågade inte gå och visa upp oss för andra folk. Johan hann i alla fall skrämma

En liten gatstump vid namn Långgårdsgränd.

Fiskaregatans mynning i Norra Vallgatan.

flickorna på gatan.

Till nyår hade vi gröt och fisk igen. Man satt alltid uppe till klockan tolv. Om de hade råd till vin, skålade de in det nya året. Nere i hamnen sköt de och båtarna flaggade och tutade. Det var förstås pojkar som sköt. Sen var det till att önska nyår. Enkelt folk gjorde inga nyårsvisiter. Man träffades ute på gatan och sa 'Gott nytt år', sen var det inte mer med det. Det var mest bättre folk som skulle gå till varandra.

Till fastlagen köpte man fastlagsbullar. Då var det inte med grädde och sånt. Man åt bullar med varm mjölk. Efter att ha gjort hål i bullen, öste man mjölk i den. Lite socker fick man väl också. Bullar, ja det var kalasmat. På påsken skulle äggen kokas och färgas gula, blåa och röda. På påskafton åt vi alltid lammkött. Dagarna i påskveckan kallades blåmåndag, vittisdag, askonsdag, skärtorsdag, långfredag, smutsiga lördag och påskdagen.”

Till livets högtider hörde givetvis konfirmationen. Vi låter Ida Nilsson fortsätta sin berättelse:

”Jag gick och läste för prosten Olin. Han röt väldeliga ibland och han kunde slå näven i bordet så det small. Till konfirmationen hade vi svarta klänningar och schaletter. Men man skiljde på fattiga och rika; på hattaflickor och de som hade schaletter. När vi varit till nattvarden, skulle vi gå till aftonsången. Då man gick till själva förhöret och nattvarden var många barhuvade. Men till aftonsången skulle vi vara klädda i stassen riktigt. Jag hade till och med fått en parasoll. Så hade jag en vacker psalmbok och en näsduk.

Bröllopen firades alltid i hemmen. Brudarna hade svart klänning med krans och krona upptill av myrten. När min syster gifte sig, hade de bröllopet, där de skulle bo, för det var större där. Mor stekte gås och åkte dit. Annars var det vanligt, att bröllopet stod i föräldrahemmet. Prästen var med på festen hela kvällen.

När nån dött fick man göra svepningen hemma. Det var en kvinna som gick omkring och gjorde sånt. Väggarna skulle kläs och vita lakan skulle sättas upp i fönstren. När någon stod lik skulle man sanda och lägga enris på gatan utanför dörren. Det var sed att grannarna gjorde likadant. Sen skulle alla in och se den döde. Det var alltid gästabud vid dödsfall. Bättre folk jordfästes i kyrkan, de andra vid graven. Det var bara att säga adjö till prästen på kyrkogården, sen gick man. Man neg alltid för prästen, man va ju liksom rädd. Respekten var stor och prästerna höll sig för sig själva.”

Vi lämnar änkefru Ida Nilsson och stiger ut på Jacob Nilsgatan igen. Det var alltså här i rännstenen som Idas mor brände tjära så röken låg tät, allt i hopp om att kunna rädda sina nära och kära. Vid denna dörröppning stod en dag Idas far och visade stolt upp en ny fotogenlampa, vid samma dörröppning stod budskaparen med meddelandet att det lilla barnet Ida inte längre hade någon far i livet. Alla är de borta för alltid, men platsen där det en gång hände finns kvar. Vi känner ödmjukhet inför historien och vandrar vidare.

Jacob Nilsgatan övergår bortom Långgårdsgatan till att kallas Hyregatan. Förr hade dessa båda gator samma namn, uppkallade efter en Per Hylte som bodde öster om Annellska huset. Ibland kallade man gatan för ”Skinnarestredet”, antagligen efter

Gårdsmiljö invid idyllens Fiskaregata.

Malmö skinnarelag som här hade sitt lagshus invid gatan. Från "Skinnarestredet" till "Skidenstredet" är steget inte långt. Detta sistnämda namn användes gärna under 1700-talet, antagligen åsyftande all den orenlighet som låg på gatan.

Andreas Winqvist förklarar gatunamnen på sitt sätt:

> ”Hyregatan kallades för i tiden för Sjinaträdet. Där va planck på båda sidår åm gatan. Långs åt och på hörnet af Hyregatan och Långgårdsgatan där råde en hanskemakare åm hörnegården. Han spikade planken fulla på båda sidår åm gatan af råa lamsjin till tårker. När där inte va sjin så hängde fiskarna sina fiskegarn till tårkes och ränsade af garnen all tång och krabeben och sjarnfiska å bränevapen - även så kallade ulkafiska - att sådant blev ligandes på gatan. Dätt va inte fråga åm sondhetsnämd dän tiden. Jakob Nilsgatan kallades (på) dän tiden för Hyregatan, för där va mäst hyresfålk i dän gatan.”

Om vi följer Långgårdsgatan ett tiotal meter söderut från Jacob Nilsgatan, kommer vi till den lilla Långgårdsgränden; belägen strax bakom Ida Nilssons barndomshem. När Waldemar lät sin blick glida utmed denna gränd, fanns fortfarande det lilla hörnhuset ut mot Långgårdsgatan kvar. I dag är detta småfolkshus borta. Synd, för det var här som en av "Gamla Västers" mera originella människor en gång bodde. Jag tänker givetvis på "Iglakäringen".

Till den gamla änkan Elsa Norberg, käringen i egen hög person, styrde man ofta sina steg om man ville bli tappad på blod. Elsa, som var född sommaren 1802, död hösten 1901, var en mästarinna i blodtappningskonsten. Som kirurgiska instrument användes präktiga blodiglar, därav hennes yrkesnamn. Efter det att hennes äkta man, styrman Jöns Norberg, avlidit, var hennes läkekonst en säker inkomstkälla. Reklam för verksamheten gjorde hon minsann också. I det ena bostadsfönstret stod en hel rad med glasburkar med i vatten lagda blodiglar. Här låg de och väntade på sina offer; ett både makabert och spännande inslag i gatubilden. Vår unge vän Anders Ulrik Isberg, den blivande stadsarkivarien, hade anledning att många gånger styra sina barnasteg till "Iglakäringen" efter slagsmål och vilda lekar som givit igenmurade ögon.

Upp genom Långgårdsgatan styrs vår färd. Om tolkningen av detta gatunamn är osäkerheten stor. Helt klart är att namnet inte anspelar på några "långa gårdar". Gatan omtalas år 1512 som Langegierdz sträte. År 1519 höll man uppenbart på med att plana ut detta "Langegertsstrede", eftersom man härifrån förde en stor mängd grus och sand till det då pågående strandmursbygget. En namntolkning är att här bott en ovanligt lång individ, kristnad till Gert. Tyvärr är det bevarade källmaterialet så magert för detta en gång så fattiga område, att vi inte nu längre känner någon historisk person med det namnet. Ett annat förslag kan vara "det långa gärdet". Vid utgrävningar i "Gamla Västers" gator har nämligen konstaterats att nästan samtliga gator i nord-sydlig riktning är lagda över grävda diken. Under 1200-talet och tiden runt 1300 var det på denna plats som marknadsområdet låg; själva stadsbebyggelsen låg längre österut runt S:t Petri kyrka. Genom att gräva gränsdiken från stranden söderut, avskiljdes olika handelsområden, s.k. fiter. Till varje sådant område fanns ett litet kapell invid stranden.

I skuggan av Fiskaregatans träd

Långgårdsgatan slutar mot norr i Västergatan. Invid denna gatukorsning, på norra sidan av Västergatan, låg en gång ett litet marknadskapell; ett kapell som under 1400-talet skulle växa till kloster. I dag finns inte tillstymmelse till klostermurar. Dessa

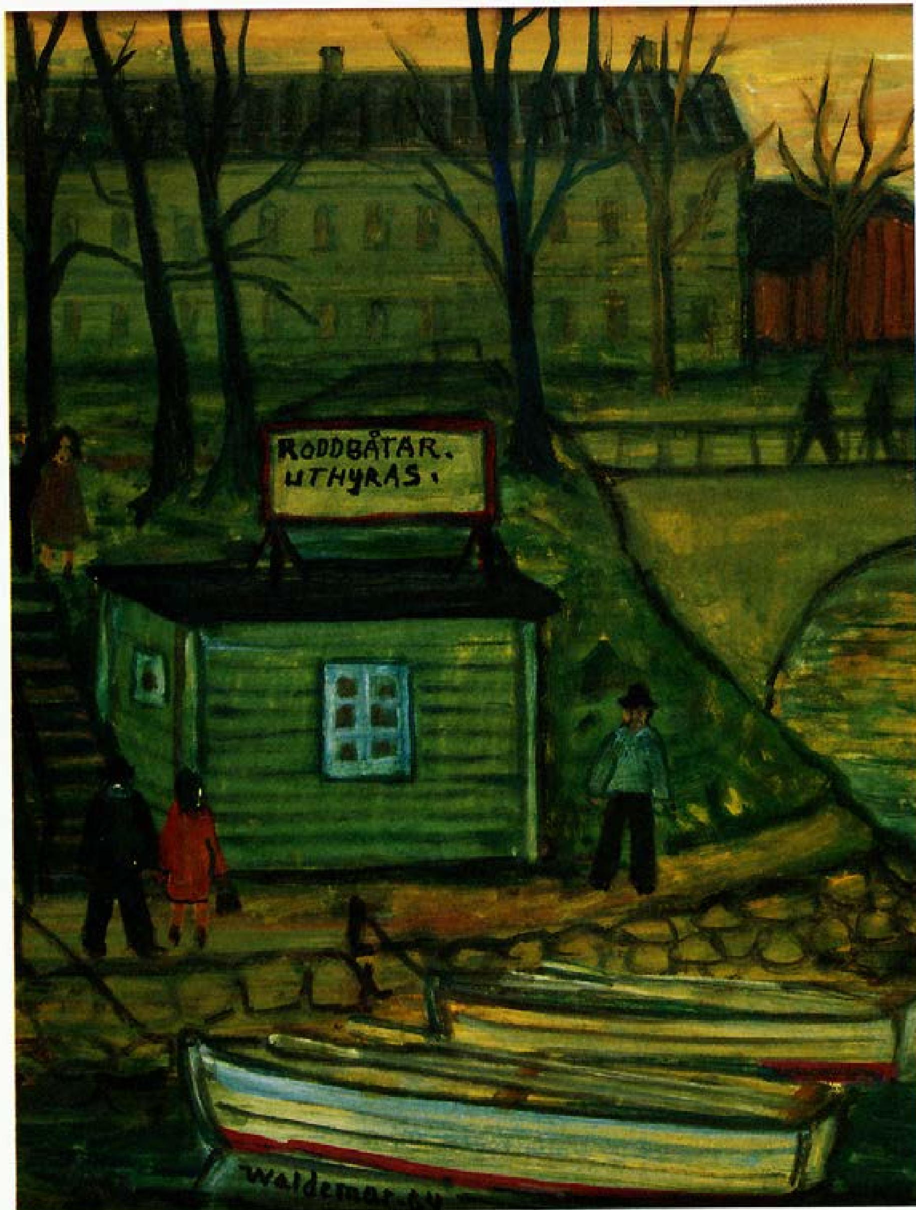
försvann redan vid mitten av 1500-talet. Inte ens hus från vårt eget århundrade före 1975 finns i dag till beskådande i detta gamla kvarter med intilliggande kvarter Neptun. Men ett gammalt träd finns minsann kvar. När man byggde nytt på 1970-talet var det en självklarhet att all bebyggelse, med bl.a anor ända ner i 1600-talet, skulle bort. När stadsplanerarna emellertid upptäckte att det stod ett träd inne på gården invid den idylliska Fiskaregatan blev det tvärstopp. Stadsplanen gjordes om; det tilltänkta huset fick ett hack in i fasaden, trädet var plötsligt kulturhistoria. Och det står där än i dag, ett lummigt träd som minner om den skuggiga, medeltida Fiskaregatan som en gång var.

Självklart har Waldemar fångat in både trädet och dess närmiljö innan eländet på 1970-talet. Vår konstnär har ställt sig ute på Norra Vallgatan och riktat stafflit västerut. De två spåren i förgrunden tillhör "Trean", spårvagnslinjen som var en ringlinje runt Malmö innerstad. Det är vår, trädet har ännu ej helt slagit ut. Till vänster skymtar en mycket liten del av ett trevåningshus. Det var här "Berliner Cafèet" låg. Detta 30-tals cafè höll ut till sista andedraget, eller snarare kaffekoppen. När man vid mitten av 1970-talet hade rivit i stort sett alla husen i kvarteret Fisken, stod fortfarande trevåningshuset kvar. Samtliga fönster utom bottenvåningens var igenspikade med träribbor. Själv måste jag och mina arkeologkollegor ha varit bland de sista gästerna. Under utgrävningarna i kvarteret var denna kaffestuga närmast ett litet högkvarter. En äldre kaffedrickande person har berättat att mässingsstången i trappan var av lömskt fabrikat. Varje gång det regnade fick man en obehaglig elektrisk stöt vid beröring. Utgrävningssommaren 1975 var ovanligt varm och torr så jag kan inte.bekräfta denna uppgift.

Vid min jakt på fakta kring "Berliner cafèet" kunde jag notera att denna fastighet, vilken gick tvärs genom kvarteret och sålunda även nådde ut till Västergatan i söder, under 1910-talet ägdes av folkskolläraren vid Rörsjöskolan Fr. Hallgren. Via olika adresskalendrar kunde fastslås att "Berliner cafèet" instiftats någon gång mellan 1930-1941 på "jungfrulig" mark, dvs här hade inte legat något konditori eller utskänkningsställe tidigare. Detta är egentligen anmärkningsvärt. En blick i Malmö adresskalender av år 1941 ger nämligen vid handen att det fanns inte mindre än 71 cafèer enbart i city innanför kanalen. Tanken svindlar! I 1930-års adresskalender är antalet cafèer 53, under det svåra krigsåret 1917 är registrerat 16 stycken. Kära föräldrar och företrädare för ännu äldre generationer. Gjorde ni överhuvud taget något annat i er ungdom än sprang på cafèer.

Innan vi släpper idyllen vid Fiskaregatan måste vi besöka den lilla gård som vårt riktmärke trädet skuggar. Två fågelholkar, en stol och en man på väg till bekvämlighetsinrättningen och i bakgrunden små envåningshus. Det högra huset var byggt redan på 1600-talet. Utmed gaveln, utedasset och planket sträcker sig den smala Fiskaregatan. Vid de utgrävningar som gjordes här sommaren 1975, hittade vi under den moderna gatubeläggningen två äldre gatunivåer. Den äldsta var utlagd redan på 1300-talet, medan nästa kullerstensgata tillkommit någon gång vid 1400-talets slut. På gårdsplatsen, som visas på Waldemars bild, stod vid 1300-talets mitt ett stort trähus med källare. En våldsam brand ödelade huset; väggar, husgeråd, fiskenät och mycket annat störtade ner och fyllde källaren. Vilken guldgruva var det inte när vi hittade de igenrasade massorna. Många av föremålen finns i dag till beskådande på Malmö Stadsmuseum.

Strax norr om Fiskaregatan ligger kanalen och bastion Nyköping. Hit, på den östra bastionsslänten, hade en av de trogna stamgästerna på "Berliner cafèet" förlagt sin yrkesverksamhet. "Båta-Jönsson"

Båta-Jönsson vid Nyköpingsbastionens brant.

hyrde ut roddbåtar till hågade spekulanter. Vem har inte någon gång tagit en roddtur in i Kungs- och Slottsparkernas breda vattenväg. Vem har inte legat på rygg i fören på en roddbåt och vilsamt stirrat upp på de mäktiga trädkronor som sakta passerade förbi den fritt drivande farkosten. Ja, de som eventuellt inte har bestått sig denna upplevelse, har kanske inte på allvar upptäckt tjusningen i Parkernas stad.

Bastion Nyköping är egentligen en rest efter den höga försvarsvall som anlades här på 1600-talet. Under 1800-talet var platsen en öde mark och vid århundradets slut var det här som kanonkungar, clowner och konstryttare utförde sina konster. På platsen hade man uppfört en provisorisk träbyggnad och det var i denna man vintern 1878 för en ringa betalning kunde se den livslevande kanonkungen Holtum fånga en avskjuten kanonkula med sina bara händer. Herr Holtum använde sig även av en kvinnlig släkting vid namn Anna. I en tidningsannons läses:

”Tillika skall hr Holtum ladda kanonen så, att hon uppfångar den afskjutna kulan (aldrig ännu utfördt af någon annan dam). Till slut tager hon den 300 skålp. tunga kanonen på sina skuldror och låter aflossa densamma mot en tafla.”

Hur det hela avlöpte förtäljer inte historien. När man i dag står på platsen där det en gång hände, undrar man förstrött hur en kvinna som använde en kanon som miniatyrpistol egentligen såg ut? Det var alltså hit, i dag genomfartsled för trafiken till Kockums gamla varvsområde via Slottsgatan, som Malmöborna gick för att låta sig roas för hundra år sedan. År 1879 slog sig t.ex cirkusen Jules Leonard ner på bastionen. Inte mindre än femtio hästar uppvisades i olika dressyrnummer; hur fick de plats! Till råga på allt hade man också med sig en mängd ypperligt dresserade hundar. Djur var det sannerligen inte någon brist på i dåtidens cirkusar.

En sång- och musikstund på Parkalottas gård.

Kapitel tre

De annorlunda men kända

Vi följer nu Waldemar till Malmö citys östra delar, närmare bestämt till en gård i kvarteret Höken, Rörsjögatan 9. Denna småhusbebyggelse, som faktiskt var kvar här tämligen långt in i våra dagar, var egentligen Malmös äldsta planerade bostadsområde för arbetare. Redan på 1840-talet uppförde Malmös högre borgerskap på denna låglänta mark bostäder för att möta den nödvändiga och alltmera ökande arbetaretillströmningen till staden. Det gamla skråväsendet hade just upphört, fabriker växte nu upp i en mångfald som skulle ge Malmö sin något dystra miljöprägel.

Jag har speciellt valt denna bild i syfte att illustrera en gammal och ingrodd företeelse. Det har inget att göra med den märkliga gårdsmiljön med sitt konstiga och höga tvätt- och torkhus. Det har ej heller inget att göra med Frälsningsarméns sjungande soldater. Nej, det handlar i stället om en människa som ansågs lite annorlunda av sin omvärld. För det var här hon bodde, Parka-Lotta.

Parka-Lotta hade ärvt gården efter sina föräldrar. Namnet fick hon eftersom hon var en ofta sedd gäst i Folkets Park. Dessutom älskade hon att dansa. Var ingen kavaljer hågad, tog hon sig ständigt friheten att själv bjuda upp. I stort sett behövdes det inte mer för att man skulle bli ihågkommen, för att man skulle vara ett allmänt och kärt samtalsämne.

Generation efter generation av Malmöbor har haft sina älsklingspersoner att sladdra om och att förundras över. Ofta kallade, och kallar, man dem för original. Ibland har de fått originaletiketten för att de varit sjuka eller handikappade. I sådana fall är deras situation som allmänhetens löjligpettrar inte självvald; ofta har det förelegat djup tragedi bakom personligheterna. Historien om "Skitte-Thomson" tidigare i boken är att räkna till dessa. Ibland har man emellertid mer eller mindre medvetet gett sig själv denna märkvärdighetsposition; i dessa fall handlar det i stället om personligt mod att få lov att vara sig själv under den korta tid som ett människoliv varar.

En form av personlighetsmärken var det, under speciellt äldre tid, mycket spridda bruket med öknamn på olika människor. I ett stadssamhälle med otaliga Nilssöner, Olssöner och Jenssöner var det helt enkelt ett måste att kunna särskilja människor från varandra på ett mera personligt sätt. En av Malmös rikaste borgare år 1517 var t.ex Hemming Drucken. Andra namn från samma tid: Hans Fyrkant, Mårten Galen, Jehanne Blylod och Laurent Hare. Att stadsbor ofta ansett sig förmer än bönder är ingen hemlighet. På Södergatans västra sida, vid nuvarande hörnet till Stortorget, bodde t.ex Hemming Bondsnyder, tydligen en "böndernas skräck" på 1500-talet. Om dumma bönder i Malmö på 1800-ta-

let berättar Andreas Winqvist i följande rörande historia:

>"En gång stod där itt par bondfålk ute vid östra hamnarmen. Så låg där itt stort sjip utte på riden. Rät såm dät va, så fira di ner en båt från acktoren ner i sjöen. Så sa bonden: Ser du moer, di har said för mäj, att di bygja båda, män nu så vi säl, att di ynglas, för nu kröb där ud en liden båd ao ännen på de stora fartöjet, såm ska gå i sjöen å vöisa te de bler itt stort fartöj. Se så går de te i staen moer; nu ska vi gån snake åm de hime för våre gluta. Så förvåner di säj, att de går så onnerlij te i staen."

Denna genuina, mer än hundraåriga Malmöhistoria utspelade sig nere i hamnen. Det var också här man under 1870-talet kunde träffa ett av dåtidens mera kända Malmöoriginal. På platsen för nuvarande posthuset höll ofta den gamle sjökaptenen Redec till. Han gick för det mesta klädd i tjock, blå sjömansflanell skjorta, bredskyggig hatt och hade byxorna uppkavlade på halva smalbenet. Redec var med en sannolikhet som gränsar till visshet Sveriges förste professionelle skoputsare. En pall och en skoputsarlåda var obligatorisk rekvisita; gärna sålde sjöbussen också billiga blecksaker av varjehanda slag. Vad gjorde då fru Redec medan mannen putsade resenärernas skor? Jo, fru Emilie drev en lönande krogrörelse på samma plats som Savoy ligger i dag. Matstället kallades för "Gamla Gästgifwargården" men kunde också ståta med det mindre smickrande namnet "Svarta hålet".

Den snälle Redec blev som förbytt när hustruns krogvaror gick honom åt huvudet. För att få den f.d. sjökaptenen i säkert förvar, fordrades minst fem eller sex poliser. Den gamle sjöbussen var en mästare att slingra sig och ofta hände det att poliserna efter brottningen stod där med endast kläderna i händerna medan den halvnakne Redec störtade i väg utmed kajen. Ett ögonvittne berättar:

>"I nyktra och klara ögonblick var han en fridens man och alla pojkars förtjusning. Han började alltid ett samtal med att säga:
>
>- Min gosse, vet du, att allting här i världen har en ända, men korven har två. Därefter tillfrågades man, om man gick i skola. Då svaret blev jakande sade han:
>
>- Du har väl läst geografi? Då tar du en passare och sätter ena pynten på Stockholm, den andra på Rügen, och så gör du en cirkelbåge åt söder. Vilken storstad träffar du då? Jo, Wien.
>
>Vi förundrade oss. Detta visade sig emellertid inte vara alldeles korrekt, men vem vågade opponera sig."

Ett annat av det sena 1800-talets Malmöoriginal var den gamle sandgrävaren "Kopatta". Om sandgrävarna kan vi låta ögonvittnet Frithiof Hansson berätta:

>"En rörelse som för länge sedan försvunnit, var de s.k. sandgrävarna, som hade sin tilläggsplats vid kanalkajen bakom nuvarande Vagnsmuseet på Drottningtorget. De voro visst blott två båtar. Dessa voro gamla båtar som säkerligen för länge sedan utrangerats såsom icke sjövärdiga. Med dessa hämtade ägarna sand i den s.k. Sandsjön; som icke var något annat än den grunda delen av sundet, eller rättare stranden nordost om och intill Malmö, ett område som för länge sedan slukats av storstaden. Sanden såldes från båtarna såväl i småposter som även till återförsäljare, som distribuerade

den till fastighetsägare och till hushållen. Det var nämligen vid denna tid vanligt att vid veckoslutet efter rengöring av kök, förstugor och framför allt av 'hemlighusen', beströ golven med sand. Ingen ringa del användes till stallar. ”

”Kopatta” var just en av de två båtägarna. Från sin lilla segelskuta sålde han vit, vacker sand för 1 öre litern. Exakt varför han blev Malmökändis har författaren emellertid inte kunnat finna fram till. Troligtvis har han i sin yrkesutövning utmärkt sig på ett alldeles speciellt sätt. Då är fallet lättare att reda ut vad det gällde 1880-talets ”Rö'a Lovisa”; om hennes bravader berättas det mycket i äldre skrifter.

Lovisa Nilsson var egentligen hennes rätta namn; en stor och kraftig kvinna, mycket snygg och proper. Liksom de flesta människor som får utstå smälek, var Lovisa innerst inne godmodig och snäll. Det var endast under påverkan av Ungerskt lantvin eller körsbärsvin som sinnet slog om. Då utbyttes skönheten mot vildhet. Speciellt älskade hon i detta tillstånd att attackera polismän i uniform. Det behövdes då minst två starka poliser för att föra henne till den s.k. Arbetsinrättningen på Västergatan. Vi låter sjökapten Swensson berätta en Lovisaepisod som utspelade sig inte långt från ”Båta-Jönssons” kaj som omtalats tidigare i vår berättelse:

”Jag minns en gång, då Lovisa fått i sitt röda huvud att hon skulle ta sitt liv. Hon ansåg, att drunkning var bästa utvägen. Hon gick ut på bron över den s.k. Benmöllekanalen (i dag platsen för bl.a Sjöfartshotellet, förf. anm.) och kastade sig där i det våta elementet. Uppkommen till ytan, spred sig kjolarna som en ballong omkring henne, och trots energiska försök kunde hon ej få huvudet under vatten. En patrullerande konstapel på Norra Vallgatan, som observerade henne, gick tillsammans med en civil i en fiskebåt och rodde ut för att bärga henne. Alla pojkarna skrek: 'Rö'a Lovisa' dränker sig!

Men Lovisa blev alldeles vild, slog och bet omkring sig, så fort männen i båten närmade sig. Genom pojkarnas rop skyndade folk från alla angränsande gator till, och hundratals människor kantade kanalkanten för att åse skådespelet. Även ett par poliskonstaplar blevo tillkallade. Båten roddes i land för att hämta förstärkning. Det var ingen risk, att Lovisa skulle drunkna under tiden. Nu var båten bemannad med fyra handfasta karlar, en vild kamp uppstod, i vilken dock Lovisa måste ge tappt. Och efter en timme bogserades den vildsinta till terra firma ... ”

Försäljning på gårdar var en självklar sak i sekelskiftets Malmö. Under förra seklets sista årtionde kunde man ofta höra en mansröst som basunerade ut:

”Lump och ben och gammalt jarrn! ”

Det var Karl Lollare, lumphandlaroriginalet som gjort entré.

”Det ska va god vikt, man ska aldrig va knusslig, ”

sa Karl alltid till sina kunder när det var några hekto över. Många köpare glömde att ”god vikt” på detta sätt var till fördel för Karl, inte för säljaren. Ben var en god handelsvara som i malet tillstånd kunde användas till olika saker, t.ex som gödningsmedel. En dag när Karl Lollare stack in sin näsa i ett kök på Kungsgatan utspann sig följande korta samtal:

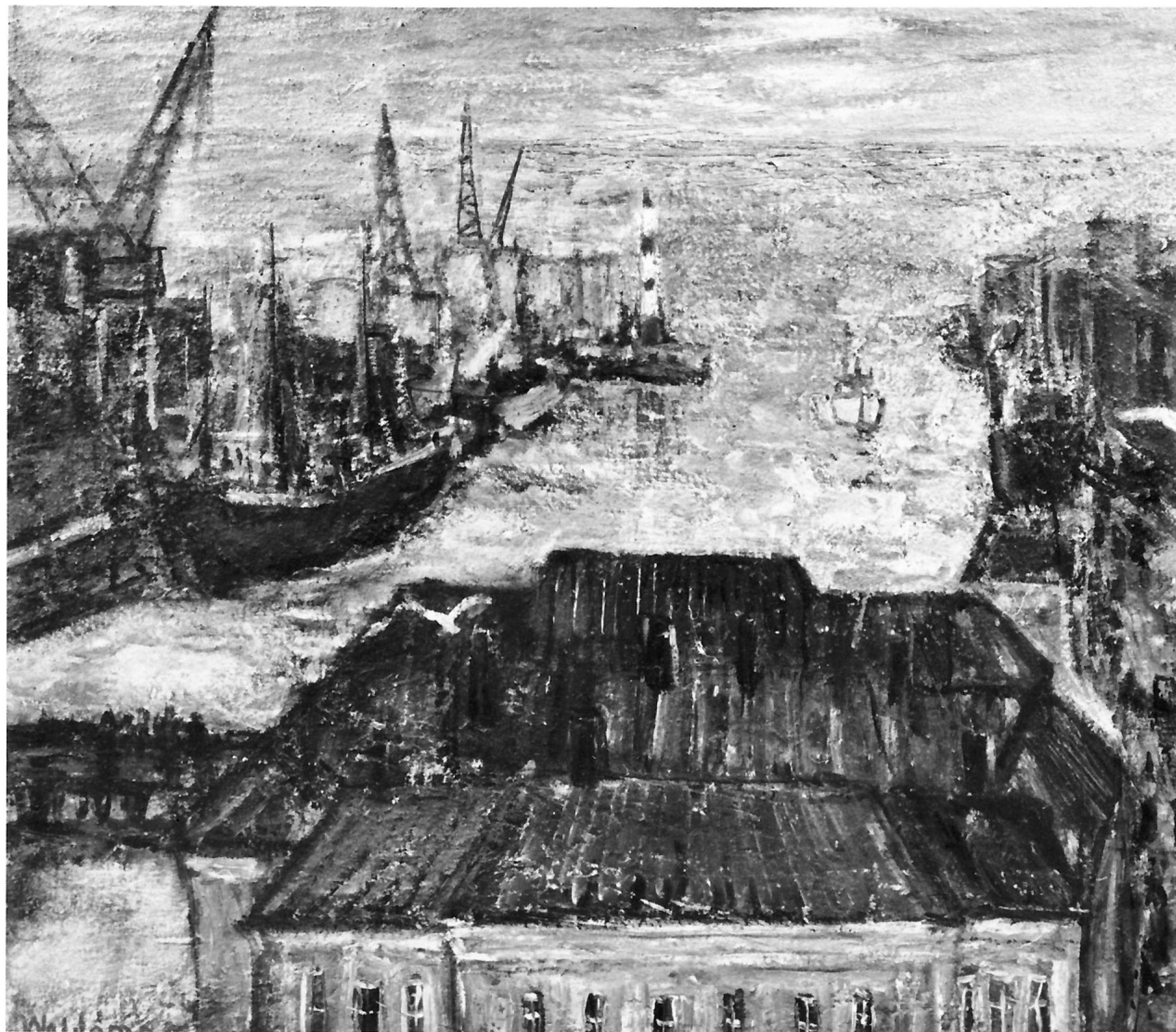
”Har ni nå'n ben i dag? - Nej, inte i dag. -

Det var sk-t, det! Vad går ni då med?"

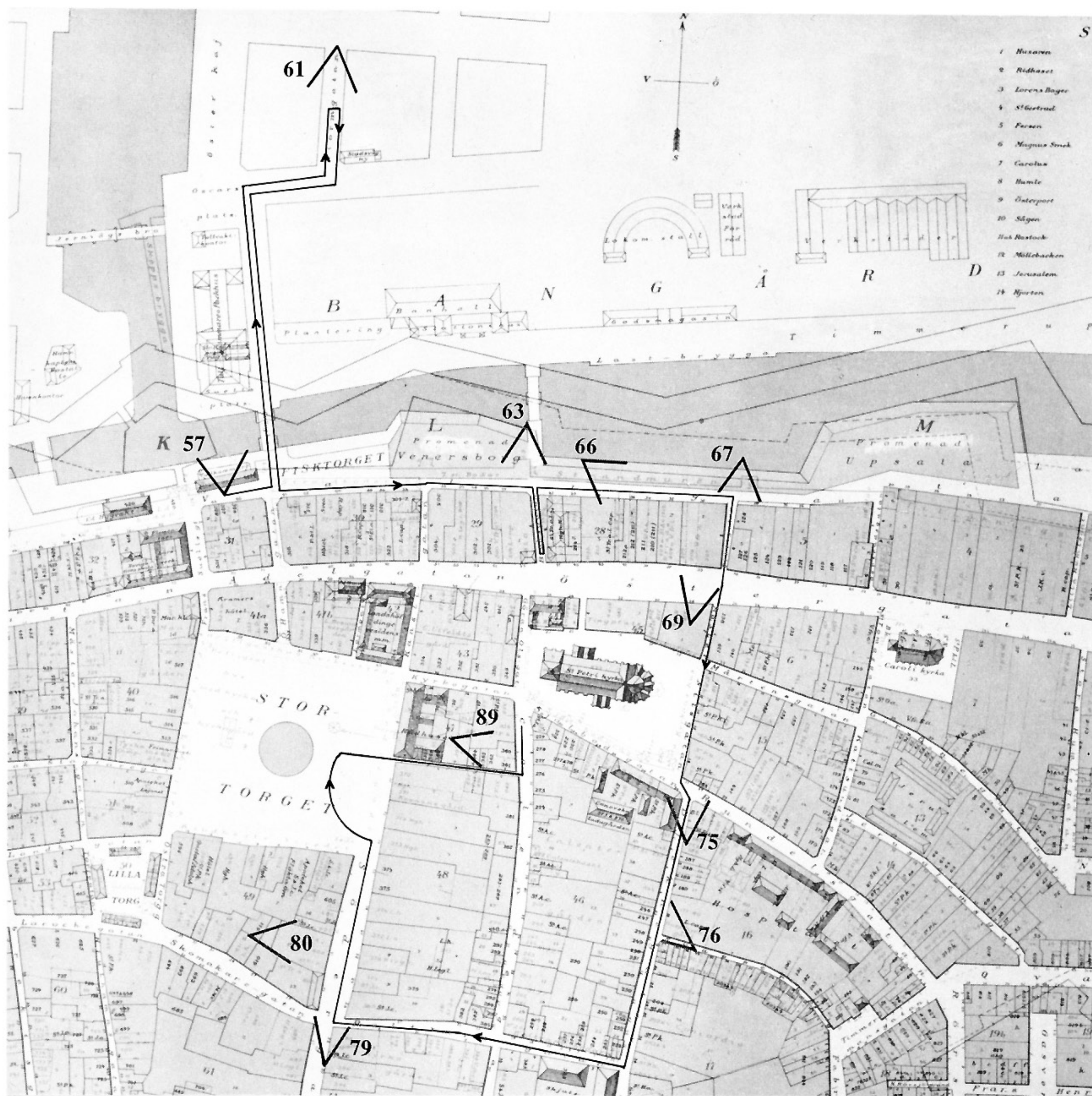
Karl Lollare hade sett bättre dagar men som för så många andra blev spriten hans fall. En tid var han intagen på Arbetshuset i hörnet Västergatan - Långgårdsgatan. Här ingick han i "Arbetshusareras parad". Detta var den folkliga benämningen på de fattiga stackare som varje dag från Arbetshuset i gåsrad vandrade till Stortorget för att städa efter torghandeln. Som lumphandlare gjorde sig Karl Lollare berömd och omtyckt. Mot slutet av sin levnad återkom han dock till Arbetshuset och dog här i djupaste armod. Men långt, långt efter hans död skulle Malmöborna komma att minnas hans skallande skratt och vansinniga historier.

Jag har hittills endast berättat om relativt fattiga original; enkla människor som av sin samtid ansetts som märkliga. Givetvis fanns det också mera socialt högtstående bland dessa de personligas skara. Ett gott exempel på detta torde vara lektorn vid Malmö latinskola, riddaren Isac Ludvig Stenberg, av skolelever känd som "Lefftorn". Öknamnet fick han p.g.a. sitt läspande uttal. Som 25-åring kom Stenberg till Malmöläroverket och innehade här en tjänst i matematik, senare också i fysik. Detta geni bosatte sig i huset Stora Nygatan 52 i kvarteret Altona. Han var primus i klassiska språk, matematik, fysik, kemi, entomologi, zoologi, botanik, geologi, mineralogi och astronomi. Det sistnämnda ämnet studerade han så intensivt att ett regelrätt astronomiskt observatorium uppbyggdes på vinden till hans hem.

"Lefftorn" var hela sitt vuxna liv trogen de stilideal som fanns vid 1800-talets mitt. Alltid samma klädsel - syrtut, gråa vida byxor till de hjulbenta nedre extremiteterna, fadermördare och därom i rosett kringknuten svart halsduk. Under de varma sommarmånaderna kunde man iaktaga denne mycket välklädde man med insektshåv jagande över Limhamnsfältet efter luckor i sin insektssamling. När han skämtade, formade sig hans slätrakade ansikte till ett brett leende och de halvt beslöjade ögonen plirade lustigt, åtminstone om man får tro Isberg som så målande har beskrivit sin lärare. Latinskolelärarens så att säga "utvecklingsstopp" vid 1800-talets mitt gjorde att han aldrig accepterade järnvägen som transportmedel. Även de moderna hjulångarna till Köpenhamn ratades; med den följd att Malmös lärde man bokstavligt talat blev Malmö trogen under merparten av sitt vuxna liv.

Utsikt över en hamn med historia.

61
63
66
67
57
K
69
89
75
76
80
79
STOR
TORGET
LILLA
TORG
FISKTORGET
B
A
N
G
Å
R
D
L
M
S
1 Husaren
2 Ridhuset
3 Lorens Boger
4 St Gertrud
5 Fersen
6 Magnus Smek
7 Carolus
8 Hamle
9 Österport
10 Sågen
11 Rostock
12 Möllebacken
13 Jerusalem
14 Hjorten

Kapitel fyra

Från hamnen till Södergatan

Malmö har alltid varit vän med vattnet. Staden uppstod ju en gång ur Öresund, troligtvis som landningsplats för färjetrafiken till Köpenhamn. Länge skulle det emellertid dröja innan några fartyg kunde lägga till vid en ordentlig kaj. Fram till sent 1700-tal ankrade skeppen ute vid stenrösen på djupt vatten, varefter varorna fördes in till den långa träbryggan vid stranden. Waldemar har i sin hamnbild fångat in det kanske viktigaste partiet i den dåtida "hamnen". Träbryggan löpte från stranden vid nuvarande Norra Vallgatan rakt ut i vattnet. Dess allra yttersta spets slutade någonstans under det nuvarande Börshuset i bildens nedre del. Kranarna, som håller på med lossning och lastning, står på platsen för de forna tre ankringsplatserna, stenrösena "Kon", "Blidan" och "Kalven". Av detta förstår man att mycket stora markområden erövrats från havet genom utfyllningar. En 1700-tals människa skulle ha farit hopplöst vilse i dagens hamn.

Till höger på Waldemars bild ligger Skeppsbron med sina bakomliggande hamnkvarter. Först runt sekelskiftet började man här uppföra påkostade hus. Det stora Posthuset finns kvar i dag men i övrigt har mycket förändrats. Waldemar lyckades t.ex i bild fånga en pampig miljö innan rivningen, huset Stormgatan 14. Denna vackra byggnad uppfördes 1896–97 av den dåtida storbyggmästaren i Malmö, "danske Möller" (eller Muller). Enligt uppgift var detta hus det första i Malmö med elektriska personhissar. Tänk vad man kunde hitta på för hundra år sedan! Värmeledningar fanns givetvis också, men dessa drevs inte av varmvatten utan av vattenånga. Denna konstruktion gav ordentliga smällar i värmeelementen varje gång värmen släpptes på. Min talesman är direktör Gunnar Thurell, vars farfader efter färdigställandet köpte huset av storbyggmästaren:

> ”Inne på gården fanns en stor magasinsbyggnad i hela fem våningar. Dess funktion försvann emellertid snart, eftersom tillfarten endast kunde ske genom gathusets smala port. När lastbilarna blev bredare fick omlastning av varorna ske på gatan, vilket givetvis inte gick i längden.
>
> I gathuset fanns ett hökeri. Innehavaren klagade ständigt på kylan i lokalen. Affärskylan fick emellertid sin förklaring vid en inspektion av butiken. Värmeelementen hade blivit helt inbyggda av pilsnerlådor. Hamnarbetarna brukade nämligen i affären hämta ut morgonens pilsnerranson och då gick det minsann inte att servera kall pilsner.”

Gunnar Thurells farfar var Johan Lundberg, en mycket aktad grosshandlare i sekelskiftets Malmö.

Om ni till äventyrs tillhör dem som gärna njuter av salta havsbad i Ribersborgs badhus, bör ni speciellt ha denne givmilde person i åtanke. Efter den fruktansvärda stormen år 1902, då kallbadhuset helt ruinerades, satsade nämligen Johan stora pengar, hela 25.000 kronor, i återuppbyggnaden. Han planerade även att uppföra en vacker restaurang i anslutning till badhuset, typ Marienlyst på norra Själland, men av detta blev intet.

På tal om badhus och Malmö hamn. Redan på 1850-talet fanns det badhus här ute i närheten av Skeppsbron. Hör bara vad Alma Falkman berättar:

> ”Långsåt hamnbrons ena sida var ett lågt plank med 4 luckor eller grindar, där man gick ned till de fyra badhusen 'Najaden', 'Aux Belles', 'Aeolus' och 'Amphitrite'. 'Aeolus' var herrarnas badhus och de tre övriga voro för damerna. Badhusen voro små men prydliga med bra sandbotten och klart vatten. En stor besvärlighet var det emellertid på 1850-talet för damerna att obemärkt komma till och från badhusen. Det ansågs oblygt och opassande att bli sedd av någon herre när man var på väg dit eller därifrån, man måste gömma sig bakom planket tills passagen blev fri.”

Utmed Norra Vallgatan

Låt oss nu, efter denna redovisning av det täcka könets kurragömmalek, återvända till Waldemars hamnbild. Nere i bildens vänstra hörn möter hamnen kanalens vatten. Länge kunde tämligen stora fartyg löpa in i Malmö kanal, åtminstone in i dess långsträckta norra del. Hör bara vad Frithiof Hansson berättar om 1880-talets epok:

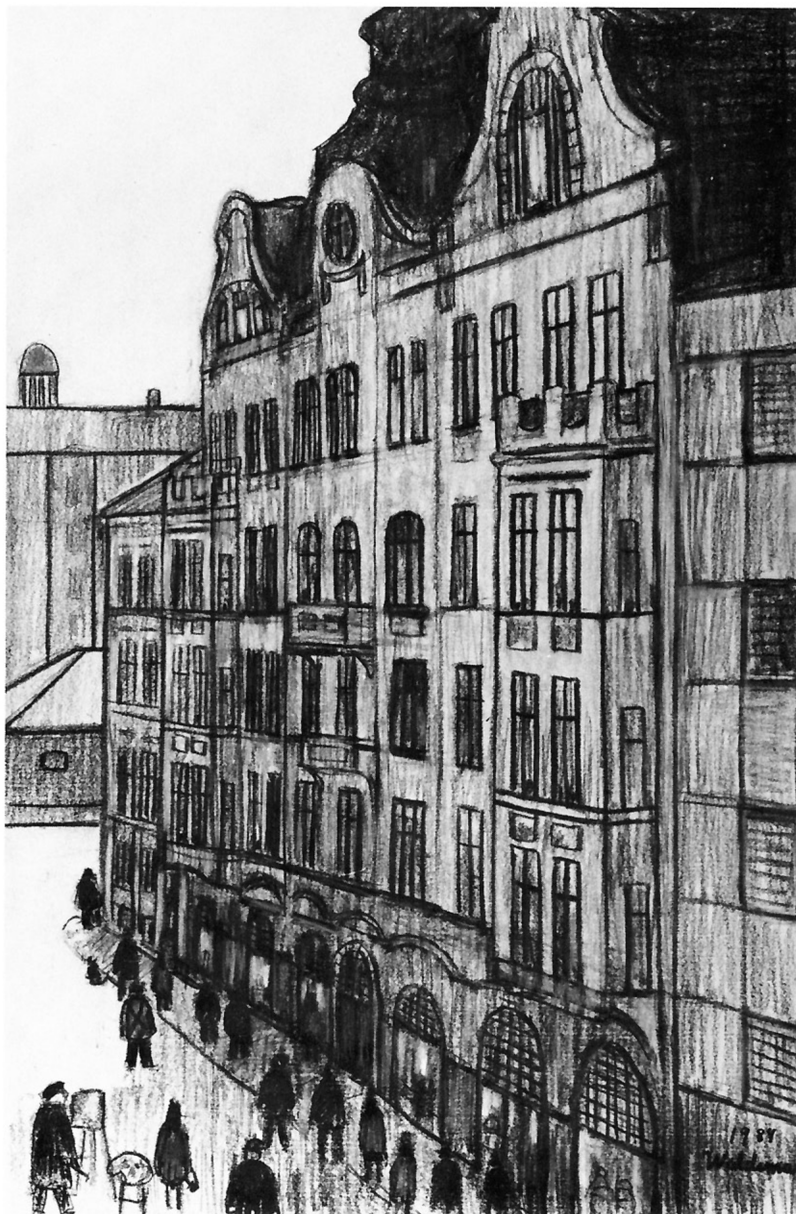
> ”Såväl bron över kanalen från Östra Hamngatan som den vid Bruksgatan voro svängbroar. Kanalen här och österut var väsentligt bredare. Den del, som utgjorde gränsen mot Statens järnvägars område, var uthyrd för upplag av stortimmer, tillhörigt stadens timmerhandlare. Hit anlände i synnerhet på hösten stora fartyg, fulllastade med timmer. Vid Uppsalapromenaden var kanalen mitt emot så bred, att dessa fartyg kunde ligga med aktern mot kajen och på detta sätt lossa lasten. De flesta av dessa fartyg kvarstannade avriggade som vinterliggare i Citadellkanalen. Den största trafiken var emellertid till lastbryggan vid gasklockan, som var upplagsplats för tegel, som till allra största delen hitfördes från ön Ven.”

Gasklockan låg vid östra kanaldelen, i närheten av Rörsjöområdet. Det var emellertid inte enbart tegel från de stora tegelbruken på Ven som skeppades så långt in i kanalen. Jöns Kristensson, född år 1866, kanberätta:

> ”På hörnet av Södra och Östra promenaden var ett kalkbruk. Där var gamla gubbar som arbetade. Min far arbetade där. Det var en mycket stor ugn där man lade varannan stapel kol, varannan kalk. När kolen var nedbränd, var kalken bränd. Sedan skulle den släckas. Kalken kom ifrån Limhamn; de seglade den hit. Den sprängdes från sjöbottnen utanför Malmö.”

Vilket liv och arbete det en gång måste ha varit på vattenytorna i och runtom Malmö. Och då har vi ännu inte berättat om fiskhandeln. Vi ger åter ordet till Frithiof Hansson:

> ”Fisktorget var den del av Norra Vallgatan, som begränsades av Vänersborgspromenaden, kanalen och Östra Hamngatan. Till detta fisktorg förde Malmös, och en del

Ett av många påkostade hamnhus på Stormgatan.

Ett klassiskt Malmömotiv.

Magasinsbyggnaden invid Bruksgatan - Norra Vallgatan.

av Limhamns fiskare nattens fångster. För fiskhandeln var kajens byggnad i nivå med fiskbåtarna samt med trappa upp till gatunivån. En icke ringa del av fångsterna från Limhamn fördes av fiskarna närstående kvinnor på 'rullebörar' ... En fullastad 'bör' med fisk transporterades på detta sätt från Limhamn till Malmö fisktorg. Det bör särskilt poängteras, att 'vägen' vid många tillfällen var blott en smal stig, som vid högvatten icke sällan, och särskilt under hösten, var översvämmad.

På hösten, när den stora och feta Limhamnssillen gick till, rådde ett rent av sjudande liv av köpenskapen. Dagligen infann sig i ganska stor omfattning lantbor för att förse sig med sitt vinterbehov av sill, som ju utgjorde en avsevärd del av den mindre bemedlade befolkningens huvudföda, näst brödet. Ambulerande försäljning av fisk försiggick dagligen i förhållande till tillförseln. Det var månglare, som efter inköp av fiskarna från båtarna, med sina skottkärror for gata efter gata och högljutt utbjöd sin vara. Icke sällan såg man gummor med sina 'börar' rulla ikring å gatorna i Gamla staden, idkande sådan handel.

Vid ovannämda kaj försiggick en annan handel som i likhet med fiskhandeln försvunnit. Varje höst kom till staden en skonert, lastad med norska stenkärl av skiftande form och storlek. Försäljningen skedde direkt från fartyget, som brukade ligga här en avsevärd tid av vintern.”

Vi ilar Norra Vallgatan österut och lämnar fordum fisklukt bakom oss. Waldemar har på nästa bild förevigat det imponerande magasinet tillhörigt "Vallgården", adress Bruksgatan i kvarteret Hans Michelsen. Tomtens historia är känd långt bortom den tid då Hans Michelsen förde borgmästarerodret i Malmö. Hans var ju den man som så älskade sin kung Christian den gode att han våren 1523 för alltid lämnade familj och hem för att tjäna sin kung i landsflykten.

År 1845 inköpte handlanden Henrik Runnerström den stora fastigheten. Ut mot Adelgatan i söder stod fram till hösten 1879 Malmös kanske vackraste byggnad, ett tegelhus i holländsk renässans från tidigt 1600-tal. Tack och lov hann huset innan rivningen bli dokumenterat av våra tidiga Malmöfotografer ... om nu detta egentligen är någon tröst. I dag står ett parkeringshus på platsen.

Trots den sterila, hopplöst ogästvänliga miljön, stannar jag upp ... minnena kommer. Det var ju här som vi under byggnadsarbetena i början av 1970-talet grävde fram s.k. "lerbottnar"; lerklädda gropar som var nedgrävda i strandsanden under stadens äldsta tid, dvs på 1200-talet. Vad man använt groparna till är höljt i historiens dunkel. Mitt på tomten hittades en brunn från 1300-talet. I botten låg ett fint vinkrus och väntade på giriga arkeologhänder. Tyvärr kom aldrig fyndet till museet. En intresserad, men tyvärr anonym historieälskare stal det. Snopet! ... Vi fick nöja oss med lite keramikskärvor från en annan brunn; en färskvattenbrunn från 1700-talet.

Kanske var det ur den sistnämda vattenbehållaren som Riber hämtade sin familjs billiga livsdryck. För det var ju här som handlanden Jöran Riber hade sin bostad. I dag är mannen glömd men hans namn är inristat hos alla levande Malmöbor ... Ribersborg, alias "Ribban". På 1700-talet var Ribersborg en del av ett imponerande hedlandskap med en markväg som slingrade sig över strandängarna. Samma

landsväg skulle fiskargummorna använda på 1800-talet som ju omtalats ovan. Här, långt från stadens trångboddhet och odörer, byggde Jöran och hustrun Catharina, född Nordanwäder, sitt sommarställe, sin borg. Redan på 1730-talet bör huset ha stått färdigt.

Förlåt att jag hoppar från stad till landsbygd, från århundrade till århundrade. Det bara blir så när man låter tankarna ila, t.o.m. vid något så intetsägande och gräsligt som ett modernt parkeringshus. Tillbaka till Waldemars bild av tomten vid Bruksgatan.

År 1846 var byggnadsarbetare igång med att uppföra det stora spannmålsmagasinet med sina två loft. Vid mitten av 1800-talet var det verkligen på modet att bygga sådana här magasin. Vi kan nästan tala om magasinsepoken i Malmös historia. Tack och lov har vi kvar fyra sådana än i dag; vid Lilla Torg, vid Kalendegatan och i kvarteret S:t Gertrud. Runnerströms ståtliga magasin föll med rök och brak för grävskoporna sommaren 1970. På 1930-talet hade man mer känsla för det pietetsfulla. Då restaurerades faktiskt hela fastigheten. Hit samlades sedan studenterna, tillhöriga Malmö nation vid Lunds universitet. Här var det glamm och stoj. Var det någon som då fäste blickarna mot färgerna på väggar och i tak ... ja, då såg de prov på vår bokillustratör Waldemars hantverkarehand. Det var ju han som hade hand om målningsarbetena vid just den restaureringen.

Norra Vallgatan vidare österut ... denna gång i bakhasorna på en av Malmös sista hästdragna arbetsvagnar. Vi befinner oss nu invid det moderna bankkvarteret Kronan, och i bakgrunden skymtar Prostgatan som leder upp till Östergatan i söder. Det är på något vis tripp - trapp - trull med historien på den här bilden. I fonden reser sig det tidiga 1900-talets pampiga hus ut mot Prostgatan - Östergatan; i mitten kämpar fortfarande 1800-talets korsvirkeshus sin hopplösa kamp mot tiden, och slutligen, dold under gatubeläggningen i målningens front, ligger resterna efter Malmös strandmur från 1400-talet. Ja, muren syns givetvis inte på bilden, men den ligger på denna plats. Jag har själv flera gånger varit nere och frilagt delar av den när tillfälle givits. Muren, som en gång reste sin höga tegelkropp fem meter över sandstranden, löpte från Malmöhus till nuvarande Drottningtorget. Detta storbygge var en kunglig hjärtesak. Erik Pomraren beordrade Malmöborna att bygga den år 1434 till skydd mot farliga sjörövare. Han visste vad han talade om. Själv skulle han sluta sina dagar som sjörövare med säte i Visby.

Nu var man faktiskt redan år 1419 i gång med strandmursbygget i Malmö. Detta året fanns nämligen det s.k. "Vandhuset" med mur, torn och kloak vid stranden. "Vandhuset" har antagligen varit en stor offentlig latrin, belägen strax till höger om Waldemars bild. Här fanns också ett stort porttorn; namnet "Rackareporten" visar vad som här en gång utspelats har. Genom porten körde nattamännen - eller rackarna - på nätterna ut och tömde sina hästdragna gödselkärror direkt på stranden. Vilken lukt har inte en gång lägrat sig över denna strandmark, framför nuvarande lokalstation och bankkvarter.

Bakom planket reste sig en gång en mäktig tegelbyggnad. Genom ett litet gatuprång kunde man från Östergatan ta sig upp till huset. Upp, säger jag, eftersom huset redan på 1400-talet kallades för "Himmelriket"; av vad orsak är förborgat för tid och evighet. På 1640-talet hade det sanitära läget drastiskt förvärrats i detta kvarter. Man beslöt sig därför att bortforsla åtskilliga vagnslass orenlighet som samlats i himmelriket.

Vi följer hästekipaget fram till Prostgatan. Här stod en gång ett präktigt strandtorn, det s.k. "Hans Tör-

Norra Vallgatan mot Prostgatan med kvarteret Kronan.

Den medeltida Prostgatan före bussarna.

reväders torn". Jodå, han kallades faktiskt så, mannen som på 1600-talet bodde invid Prostgatan. Det var givetvis före prostarna Angelin och Gullander på 1800-talet. Namnet Prostgatan, eller Prostgränd, förekommer först år 1846. Gatan bildade vid denna tid gräns mellan den dåvarande stadens två församlingar, Caroli och S:t Petri. Detta var långt innan man breddade gränden och gjorde den till bussgata. På den tiden kunde man utan större besvär stå och samtala med varandra från fönstren på ömse sidor gränden. I dag torde man få använda högtalare och mikrofon till sådan bedrift. Under 1840-talet bodde de två församlingarnas prostar vid denna gränd, Gullander i väster och Angelin i öster, varför gatunamnet är tämligen förståeligt.

En Malmöhjälte och hans arbete

Vi har nu kommit ut på den breda Östergatan, Malmös äldsta huvudgata, vilken en gång löpte parallellt utmed stranden som bara låg ett stenkast norrut. Waldemar har förevigat ett hus norr om gatan, direkt väster om prosten Gullanders tvåvåningshus. Detta hus, nu tyvärr saligt i åminne, hade en rik historia bakom sig. Vi ska nedan berätta om en av ägarna.

Med fotografins hjälp når vi i dag vidunderlig kontakt med vår dimhöljda historia. Hösten 1855 uppträdde för första gången i Malmö en riktig fotograf. I hans fotspår skulle snart andra följa. Tio år senare var t.ex en handfull fotografer verksamma i staden. En av dessa var Carl de Shárengrad. Denne kamera- och kemikaliemästare hade sin atelje och bostad i just den gamla fastigheten Östergatan 39. På samma plats, och kanske i samma hus, bodde svenskkungen Karl X Gustaf under sitt besök i sin nyerövrade stad i mars 1658. Även om drygt två sekel skiljde, var det faktiskt krutrök och krig som sammanband de två, kungen och fotografen, hur fantastiskt det än må låta. Här är berättelsen:

Vi måste förflytta oss från Östergatan till hamnen. Året är 1863. Den 30 mars anländer engelska skeppet "Ward Jackson" till Malmö med en märklig last: 60.000 skarpa patroner, tre kanoner med anspann och kartescher, vapen och uniformsdelar till inte mindre än 25.000 man. Men ombord på skeppet finns också en oerhörd mängd explosivt krut. Mörkhyade män i färggranna uniformer trampar däckstiljorna; 200 soldater hopskrapade från hela Europa ... polacker, fransmän, italienare och ungrare. Över en natt blir skånska Malmö en internationell stad med många främmande tungomål. Transportskeppet är egentligen destinerat till Polen; soldaterna är frivilliga i den expeditionskår som ska hjälpa Polen i landets uppror mot Tsarryssland. Ett ryskt krigsskepp har emellertid tvingat in det engelska skeppet i Malmö fredliga hamn.

Svenska regeringen beslutar att fartyget ska beläggas med kvarstad men att soldaterna fritt får röra sig i Malmö. Den fjärde april sätts husarer till att vakta skeppet tillsammans med frikårens vakthavande befäl. Denna dag kommer en av gästerna att skrivas in i Malmö hjältehistoria. Hans namn: Carl de Shárengrad. På eftermiddagen utbryter brand ombord på det explosiva skeppet. Situationen är ytterst allvarlig; den beräknade sprängkraften kan krossa alla föremål på upp till 200 meters radie. En del borgare flyr i vild panik inåt landet, men många samlas nyfiket nere i hamnen, ovetande om den livsfara de befinner sig i.

Den italienske kaptenen Pellegrini och löjtnant de Shárengrad går tillsammans med ett par meniga modigt i närkamp med elden. Brandhärden finns i skeppets kolförråd. Kolet har självantänt. Männen tränger ner i det rökfyllda lastrummet. En brinnande väggbeklädnad hugges ner och elden kan efter ett hårt arbete släckas. Malmö hamn och hundratals av stadens mera nyfikna innevånare har räddats.

Östergatan med hörnhuset till Prostgatan.

Äventyraren Carl, eller Carlos, föddes 1 november 1834 i troligtvis Belgrad. Sin militärbana inledde Carl som kadett i Österrike och tjänstgjorde sedan som officer i kejserliga armén. Under Garibaldi kämpade han i de italienska frihetskrigen, var med i "de ettusendes tåg" till Sicilien år 1860 och fälttåget till Aspromonte året 1862. Och nu var alltså Garibaldis man i Malmö.

Efter två månaders uppehåll i staden, ofta under fest och glamm, avseglade frikåren. Landstigningen skulle ske vid ryska kusten. Det hela slutade i katastrof. En stor barkass bemannades av 32 man men i den hårda stormen kantrade båten och 24 man drunknade. Bland de åtta som räddades var just Carl de Shárengrad. Den misslyckade expeditionen återvände till London och upplöstes.

Under Malmöbesöket hade emellertid Carl träffat en ung dam, guvernanten Cathinka, bördig från Hannover. Snart var han åter i staden; man får förmoda att kärleken besegrat krigaren. Den 7 januari 1865 kunde man läsa följande tidningsannons:

> ”Carl de Shárengrads nyinrättade, eleganta Fotografi-Atelier, Östergatan Nr 39, (Sadelmakare Krooks gård), hålles dagligen öppen från kl. 10 f.m. till 3 e.m.”

De två älskande gifte sig i Köpenhamn den 26 maj 1866. Under taket vid Östergatan hade de båda invandrarna sedan sitt hem i drygt ett decennium. Den 24 mars 1878 tog emellertid lyckan slut. Jordelivet var över för krigaren, gentlemannen och fotografen från Södern.

En kuriosadetalj som av en slump kommit mig till del bör här nämnas. Till de Shárengrads atelje vid Östergatan kom många ur borgarenoblessen för att föreviga sig. År 1872 utnämndes t.o.m. vår fotograf till "Hof Fotograf". Men Carl hade också ett "extraknäck" vid sidan om.

På Malmöhus fängelse började man under 1870-talet att registrera fångar med hjälp av fotografikonsten. En enkel fotoatelje uppsattes innanför fängelsemurarna och hit fick de utstötta traska för att föreviga sig, till polismyndighetens fromma. Här gick fotografen in med bröstbilder, så att både skäggstubb och ärr på fångarna syntes. Bevarade räkenskaper visar att denna första brottslingsfotograf i Malmö var just Carl de Shárengrad. Vilken kontrast; på dagarna hoffotograf, på fritiden tjuv- och mördarefotograf.

På den tiden skulle givetvis de finare damerna på bild återges i helfigur på det att deras vackra och yviga kreationer skulle framstå i full glans. Ansiktena blev på detta sätt på många fotografier mycket små, ja nästan obetydliga. Annat var det med fångfotografiernas nyfikna närbilder. Faktum är, att de i bild bäst återgivna samhällsmedborgarna i Malmö från denna period inte är de rika borgarna, utan Malmöhus fångar. Än i dag finns fångfotografierna bevarade i Detektiva Polisens handlingar på Malmö stadsarkiv. En del av dessa säkert tagna av en Belgradfödd invandrare.

Kring S:t Petri kyrka

Vi ställer nu färden söderut, utmed Mäster Nilsgatan, gatan som stryker förbi öster om S:t Petri kyrka. Inte så konstigt att gatan året 1549 kallades "thet strede löber östen for S:t Peders kirke". Först på 1700-talet fick den sitt nuvarande namn efter kyrkoherden i S:t Petri Niels Söffrensen, död år 1677. Fram till början av 1900-talet var gatan snarare en gränd, om man ser till bredden. Här nere, med kyrkogården i söder, låg ett vackert litet korsvirkeshus,

det s.k. "Aspegrenska huset". Vid rivningen året 1908 tillvaratog Malmö museum byggnadstimret och alla de profilerade och vackert utskurna byggnadsdelarna från början av 1600-talet. Från huset ut mot Östergatan fördes dessutom bl.a ett vackert barocktak till museet. Idag intar detta en hedersplats i museets konsthantverksutställning.

Själva korsvirkeshuset skulle återuppföras på annan plats. Åren gick, men på 1960-talet blev uppbyggnadsplanerna åter aktuella i samband med återskapandet av Lilla Torgmiljön. I dag är "Aspegrenska huset" inrymt till cafè. Hur många gånger har jag inte suttit i detta cafèes ovanvåning, en våning med små fönster och frilagda takbjälkar. Hur många gånger har jag inte hört cafègäster med beundran säga: -"Tänk om dessa bjälkar kunde tala." ... Jo pytt! Man skulle då få höra historien om hur de höggs i Småland åren 1962-63, en modern historia som man nog inte förväntar sig. Sanningen är ju den, att husets originaltimmer ruttnade bort i museets vård. Endast de profilerade träbitarna i torgfasaden, över bottenvåningens fönster och dörr, är äkta. Allt är inte guld som glimmar.

Mäster Nilsgatans östra fasadlinje är i dag en hopplöst tråkig, intetsägande och historielös upplevelse, ingående i det enorma 1970-tals nybygge som slukade fem urgamla kvarter. Detta nybygge benämnes allmänt "Caroli Citykomplexet". I slutet av 1800-talet var emellertid idyllen fortfarande rådande här. När Andreas Winquist då på sin ålders höst gick förbi, lekte minnesbilderna tafatt:

> ”Jag gick en dag förbi kakelungsmakare Åkesons port. Förut råde en kakelungsmakare åm dän, såm hite Knaust, och han hade en gesäl såm hitte Levan. Och dänna Levan låg i ansökan för att bliva skarprättare. Så för han skulle kona hoga lika, så förfardiga han åm dagarna gubar af lera och hog huvudet af däm ...
>
> En tid däräftår i Knausts port kåm pigan ut en mårgon. Så såg hon en natväcktare såm stod å såv vid väggen i porten och hon kalla ut fålk. Så såv han inte; han va död med vacktaresaxsen åm halsen. Han hade sömnadt och stöd säj framanför och kåmit med halsen i saxen och blivit qvald till döds.”

Vaktsaxen var ett effektivt redskap när väktaren skulle föra en orolig buse till häktet. Ytterst på en lång trästång satt en järnklyka med fjädrande järnklämmor. Snabbt körde man klykan över den bångstyriges hals. Järnklämmorna tryckte automatiskt till om den fångne inte lydigt följde med nattvakten. Malmö museer har fortfarande i behåll ett antal av dessa "saxar".

I den "Aspegrenska gården" som vi nyss lämnade, växte Alma Falkman upp på 1860-70-talen. Hon berättar följande om sin ungdoms nattväktare:

> ”Ordningen på gatorna nattetid upprätthölls av nattväktare. Poliser funnos, men de patrullerade ej då som nu, utan väktarna, klädda i väktarekappor med flerdubbla kragar om halsen och med sin väktaresax i handen, vandrade sina bestämda turer. De togo emellertid sina sysslor med ro, ty merendels, när vi kommit hem från någon bjudning, sutto 2 av dem på vår förstugutrappa och togo sig en liten lur. Jag kan ännu höra hur min far då brukade säga 'Maka er nu gubbar, så vi kan komma in'. Även om de togo sig den lilla slummern, kunde de genom lurblåsningen eller tutningen från Petri kyrktorn höra när det var hel timme, då väktarerop skulle göras vid gathörnen. Min far omtalade att när rådman Kiellander levde, blev aldrig någon antagen till nattväck-

tare som inte först hade provsjungit inför den mycket musikaliske rådmannen. I min barndom sjöngo de ej utan ropade exempelvis: 'Klockan är 10 slagen, vinden är sydväst, för eld och brand och tjuvahand bevara, Gud, vår stad och land. ”

När Alma Falkman talar om tutningen från S:t Petri åsyftar hon den medeltida seden som var så vanlig i alla våra städer. Varje kvart, hela natten igenom, skulle blåsaren uppe i Malmötornet med en genomträngande stöt ange tiden och samtidigt bevisa att han inte satt och sov. Han var ju samtidigt brandvakt. Tutningen skulle ske med en stöt i vardera väderstrecket men i Malmö uteslöts norra sidan. Andreas Winqvist kan berätta varför:

”Forntidens saga berätade, att när Sante Petri kjyrka blev bygd, så murade di in en levande kalv och dän spökade uppe i tornet åm nätterna så tornväktaren inte tordes blåsa i sin lur vid nåra sidan. ”

År 1872 kom den dödssjuke svenske kungen till Malmö. På sitt dödsläger i residenset hörde han tutningarna från kyrkan. Alma Falkmans far kom en dag hem och berättade:

”Kungen är döende, han har i natt plågats och störts av tutningen. Den är inställd, allt skall vara så tyst som möjligt omkring honom. ”

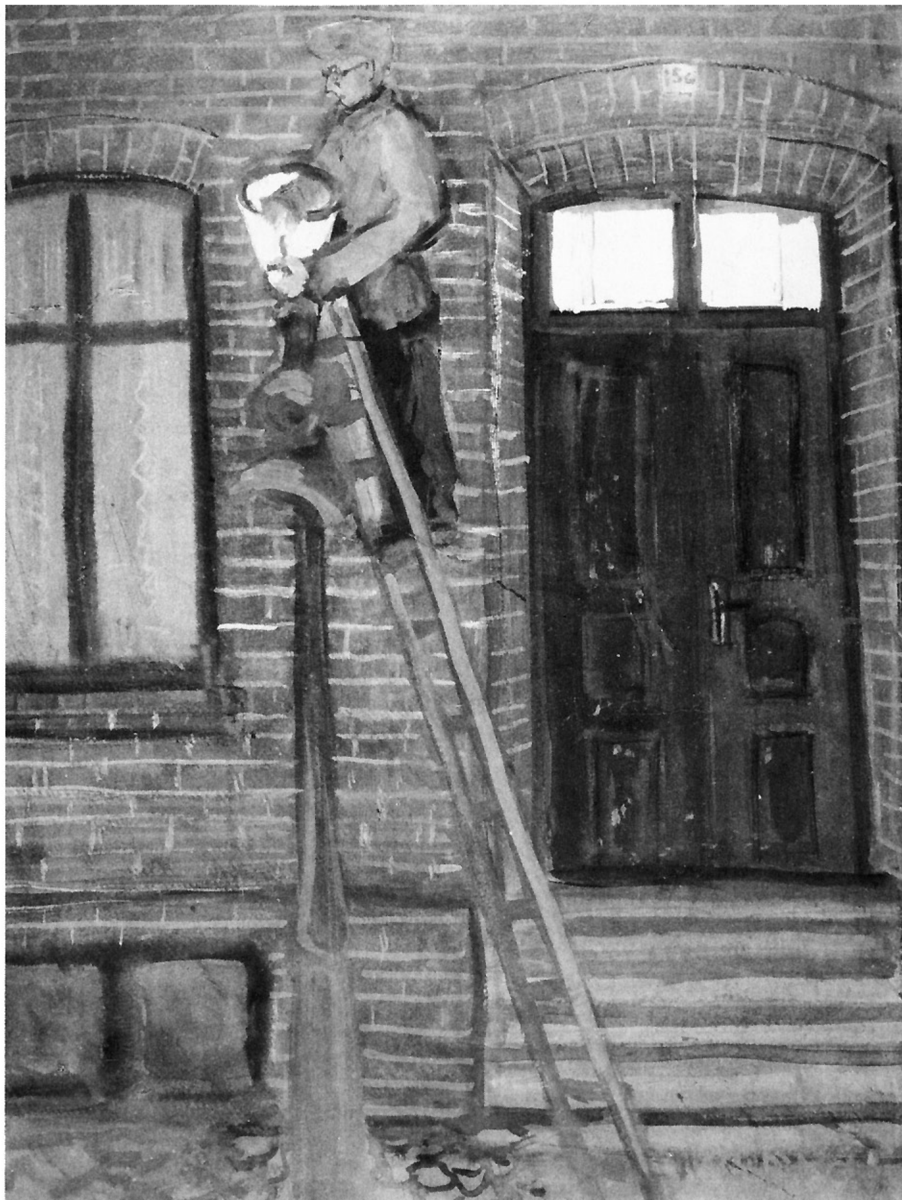
Sedan dess har det aldrig tutats från Malmö S:t Petris höga torn.

När sensommarens kvällsmörker lade sig över den forna staden blev det verkligen mörkt. I dag är det svårt att fatta att en storstad för knappt ett och ett halvt sekel sedan var så beroende av dagsljuset. Inga gatlampor fanns och i husen lyste små lampor och ljus knappt upp sig själva. Människorna levde en annan dygnsrytm; man steg upp till solen och man lade sig när de sista solstrålarna dog ut i väster. Den första juli 1854 var Malmö gasverksanläggning färdig att tagas i bruk. Den gamla järnvägstjänstemannen Isberg var själv ögonvittne till denna revolutionerande händelse:

”Hela staden var på benen, gatorna vimlade af människor, och allas blickar voro riktade på de matt lysande gatlyktorna, som för alla under intrycket af den allmänna extasen glänste så rent och vackert som klara stjärnor. För att pröfva lyktskenets styrka roade sig flera personer med att utröna om man kunde läsa i en medhafd bok eller tidning under vandringen från lykta till lykta. Experimentet misslyckades i de flesta fall totalt. ”

Tändningen av de många gatlamporna var emellertid inte det enklaste. Frithiof Hansson, ett ögonvittne från 1870-talet, beskriver detta arbete:

”Gasverket var beläget i kvarteret mot Gasverks-, Stora Ny- och Norregatorna. Gasklockan var då som sedermera belägen vid Malmgatan. Ledningarna voro utdragna till större delen av Gamla staden och värnarna samt hamnområdet. Lyktorna voro ganska glest placerade och i huvudsak i gatukorsningarna. Skötseln av dessa lyktor ombesörjdes av lykttändare, som vandrade gata efter gata, reste sin medhavda stege, öppnade för gasen, strök sin svavelsticka och tände, vilket i blåsväder var besvärligt. Klockan tre på natten började vandringen på nytt för att släcka, utom en i varje gatukorsning som skulle brinna till dagsljus. ”

Gaslyktan hålles i trimm.

Det kan tilläggas att innan gasledningarna hann anläggas ut till de s.k "värnarna", hängde man här oljelampor i kedjor eller linor tvärs över gatorna. Vilket oerhört arbete när dessa skulle tändas och släckas. Södervärn fick dock efter en tid gasbelysning. På Östervärn utmed nuvarande Östra förstadsgatan dröjde det dock lite längre. Till slut brann emellertid även här de svaga gaslyktorna.

En hög modern betongmur reser sig i kvarteret Erik Menved på samma plats som "Paraply-Mårten" en gång för inte alltför längesedan hade sin affär. Här har i dag himmelrikets väktare tagit plats. Med sin stora himmelriksnyckel sitter en vackert skulpterad Petrus och stirrar nedåt Djäknegatan bort mot NK-kvarteret. Denna skulptur satt tidigare i "Petrihuset" invid Mäster Nilsgatan mitt emot S:t Petri kyrkas kor. Jag undrar vad han tänker om vår moderna tid, den käre lärljungen. Huset från ca 1912 rev man medan skulpturen blev ett "häftigt" inslag på en modern betonggavel. Här hänger han nu, tillsammans med trendig neonreklam för diverse affärsidkare. Nej, någon historia känner man verkligen inte längre utmed denna bussgata. Undrar hur det egentligen såg ut för fyrahundra år sedan på exakt samma plats som vår Petrus nu hänger. För det var ju här den där tragiska episoden inträffade. Vi läser en gammal anteckning på insidan till en av S:t Petri kyrkas 1500-tals böcker:

> ”Denne bog gaff Baldzer Claus bogeførere oc Borgere i Kiöbenhaffn, til S: Peders kircke, for sin drengs begraffuelse, hues naffn war Hans Mulhausen som drucknede i den Brönd, som er i Mads weigers gaard östen for Schole rösten 14 August Anno 1574.”

"Schole rösten", dvs skolristen, var en med markgaller försedd öppning in till Latinskolan, vilken låg på sydöstra hörnet av S:t Petri kyrkogård. Genom detta fiffiga arrangemang kunde inte djur, i synnerhet grisar, smita in på kyrkogården och opassande böka i jorden.

Nedåt Djäknegatan

Vi ska snart ila vidare, men först lite historisk information till alla eventuella bakelseälskare. Det var nämligen precis på denna plats, invid hörnet Rundelsgatan - Djäknegatan, som Malmös bakelsevagga en gång stod. Hör bara vad vår sagesman Alma Falkman kan berätta från 1860-talet:

> ”Den första som började med nutida bakelser var bagare Ekström, som bodde i hörnet Mäster Nils- och Rundelsgatorna. Där fick man köpa avlånga ihåliga med vispad grädde fyllda smörbakelser, de kallades 'Skarpskyttar' och voro oemotståndliga men priset, 2 skilling (4 öre), hindrade oss att ofta falla för frestelsen. Allt har ju emellertid sin tid och 'Skarpskyttarna' trängdes ut av 4 skillings 'Napoleonstårtorna' när bagare Svedberg började sin affär i järnhandlare Svenssons gård vid Östergatan. Hos Svedberg fick man även köpa 'danska wienerbröd', som benämningen då var.”

På Waldemars nästa bild har vi förflyttat oss nedåt Djäknegatan, åter en gata med kyrklig anknytning. Närheten till S:t Petri har verkligen satt sin prägel på gatunamnen i denna stadsdel ... Kyrkogatan, Själbodgatan, Kalendegatan ... Ordet djäkne eller degne syftar på lärljungarna vid stadsskolan, latinskolan. Ja, så står det åtminstone som förklaring på gatunamnet i tillgänglig Malmöhistorisk litteratur. Jag kommer att lägga fram en helt annan tolkning om en stund. Under 1500-talet kallades gatan också för Hestemöllestredet efter den hästdrivna kvarn

Paraply-Mårtens hus vid hörnet till Rundelsgatan.

Djäknegatan med passagen in till Hippodromen.

som låg här. I dag är det Radio Malmöhus grammofonskivor som snurrar på tomten där hästarna en gång i ändlös lunk travade runt möllestenarna.

"Jesus lever" står det på väggen i passagen genom kvarteret, en passage som leder in till Hippodromen. Om detta är sanning vet jag inte, men nog har Jesus levt för en del av de personer som under 15-1600-talen ägde passagetomten. Då stod det ett envåningshus här, vilket år 1581 inköptes av borgaren Knud Matsen. Grannen i söder var en prästman, nämligen magistern, ärkedjäknen och kaniken i Lund Baltzar Jacobsen. Den gode Knud fick snart ekonomiska problem. Redan 1589 hade han inteck-nat fastigheten upp till skorstenen. Fordringsägaren var Engelbrekt Friis, en 1500-talets markspekulant. Knud rymde från staden, återkom emellertid och Engelbrekt fick sitt ägobrev på vårt "passagehus".

Engelbrekt hade i tjänst hos sig två unga systrar, vilka året 1594 fick fursteliga gåvor i form av egna hus. Det var Anne som erhöll Djäknegatshuset. I gåvobrevet omtalas också att Anne skulle få en uppbäddad säng. Sju år senare finner vi minsann Engelbrekt och Anne i den gemensamma äktenskapliga sängen. Ett år senare avled rådmannen och fick en påkostad begravning i S:t Petri. Än i dag har vi Engelbrekt att tacka för en konstklenod i kyrkan ... predikstolen med scenerna ur Jesu liv.

Ägaren till grannhuset söder om vårt "passagehus" var redan på 1560-talet prästmannen i Lund Baltzar Jacobsen. Han var mycket rik; son till borgmästaren i Malmö Jacob Mickelsen och född året 1524. Baltzar ägde vid sin död sommaren 1585 flera fastigheter på båda sidor om Djäknegatan och även vid Baltzarsgatan. Självklart är det efter denne präst som Baltzarsgatan fått sitt namn. Men troligtvis gäller detta även för Djäknegatan. I början av 1560-talet blev nämligen Baltzar en s.k. ärkedjäkne i Lund, en position som han innehade till sin död. När uppträder då namnet Djäknegatan för första gången? Självklart just i början av 1560-talet.

Klostermagasin och stall på Södergatan

Vi skyndar oss nu genom Baltzars gata upp mot det moderna Malmös hjärtepunkt. Södergatan, denna livspulsåder genom Malmö, både i nutid och dåtid. Visserligen var gatan i äldre tider inte stadens finaste stråk. Först under senare århundraden har gatan blivit allas vårt Malmöströg. Men oavsett status, så har människor här på gatans lervälling, herrestenar, asfalt eller betongplattor - gatubeläggningen har skiftat under århundradens lopp - alltid färdats in till Malmö.

Husen invid gatan har ofta skiftat; hastigheten har bestämts av innehållet i fastighetsägarnas pengabörs. En del gammal skönhet har dock på ett märkligt sätt överlevt. Så är t.ex det Flensburgska huset, välvilligt donerat till Malmö museer av Eva Flensburg på 1960-talet, gatans pärla, dess stolta flaggskepp. Här bodde en gång den märklige Söffren Christensen, Skånepågen som började som fattig kreaturskötare ute på Skabersjö gods och som slutade sina dagar år 1649 som den rikaste Malmöborgaren, tillika borgmästare. Jodå, vill ni se Söffren och hans familj är det bara att besöka S:t Petri kyrka. På en enorm oljemålning i det norra tvärskeppet blickar hela den stora Södergatefamiljen ner på kyrkobesökarna.

Flensburgska huset blev på 1700-talet förnedrat till militärmagasin, men året 1847 stod huset nyrestaurerat. Stolt kunde Niclas Flensburg föra sin unga brud Emilie Ståhle in i det hus som han inrett "i ett av fadern tillhörigt gammalt klostermagasin vid Södergatan." Plötsligt hade gården alltså blivit en rest

efter ett kloster. Detta är ett typiskt exempel på de frodigt fantasifulla 17-1800-talen.

Ännu under 1800-talets senare hälft rådde självhushållets principer. Familjen i Flensburgska gården var inget undantag:

> ”Vi hade hästar och kor på stallet, grisar och, som jag nästan tror, även gäss på stian, och årligen gjordes om hösten stora slakter med tillagning av korv av många slag. Hur väl ser jag ej för mig synen av bodkarlen Adam iklädd en av jungfrurnas bomullströjor, vitt kläde på huvudet och ett stort förkläde, sittande i brygghuset med en stor rullkniv hackande kött dagen lång.”

Skissen till Waldemars bild av Södergatan är gjord långt innan gågatans tillkomst år 1978. Bortom Flensburgska husets vitstrecksrandiga skal finns fortfarande huset med Idoffs välbekanta skoaffär. Grävskoporna har ännu inte sopat undan detta vackra exempel på en rik borgaregård från det tidiga 1800-talet. Tomtens historia kan föras långt ner i katolsk tid. En gång i Malmös dimhöljda forntid, donerade någon nu okänd men gudfruktig person denna fastighet till kyrkan. Tacket var en reserverad plats i paradiset. Tomten kom alltså att ägas av kyrkan och den utarrenderades till hyreslystna borgare. Så sent som år 1900 betalades arrendeavgiften. Århundradens inflation hade dock pressat det årliga arrendet till det angenäma beloppet av 81 öre.

På 1600-talet ägdes denna fastighet av en man med mycket stort anseende; borgmästaren, stadssyndicusen, riksdagsmannen, barnhusdisponenten m.m. Lars Persson Törnschiär. Sin stora huvudgård hade Lars och hustrun Karine dock på andra sidan Södergatan, på samma plats som det gamla EPA, välkänt för mången äldre Malmöbo, en gång låg. Om Lars bedrifter vittnar en lång lovsång som bevarats i S:t Petri kyrka; faktiskt den längsta i sitt slag i Malmö. På ett av kyrkans epitafier, minnestavlor, läser man bl.a detta om ädle herr Lars:

> ”I nöd och farlighet med vänner stod han bi; i tungan var han snäll, i pennan qvick och drifven, hans ord de hade wicht, hans skrifter hade liff, fördenskull han ock är hos alla aktad blifven. Ack! att en sådan man så snart var kall och stiff.”

Dikten är betydligt längre. När samma dikt nämner

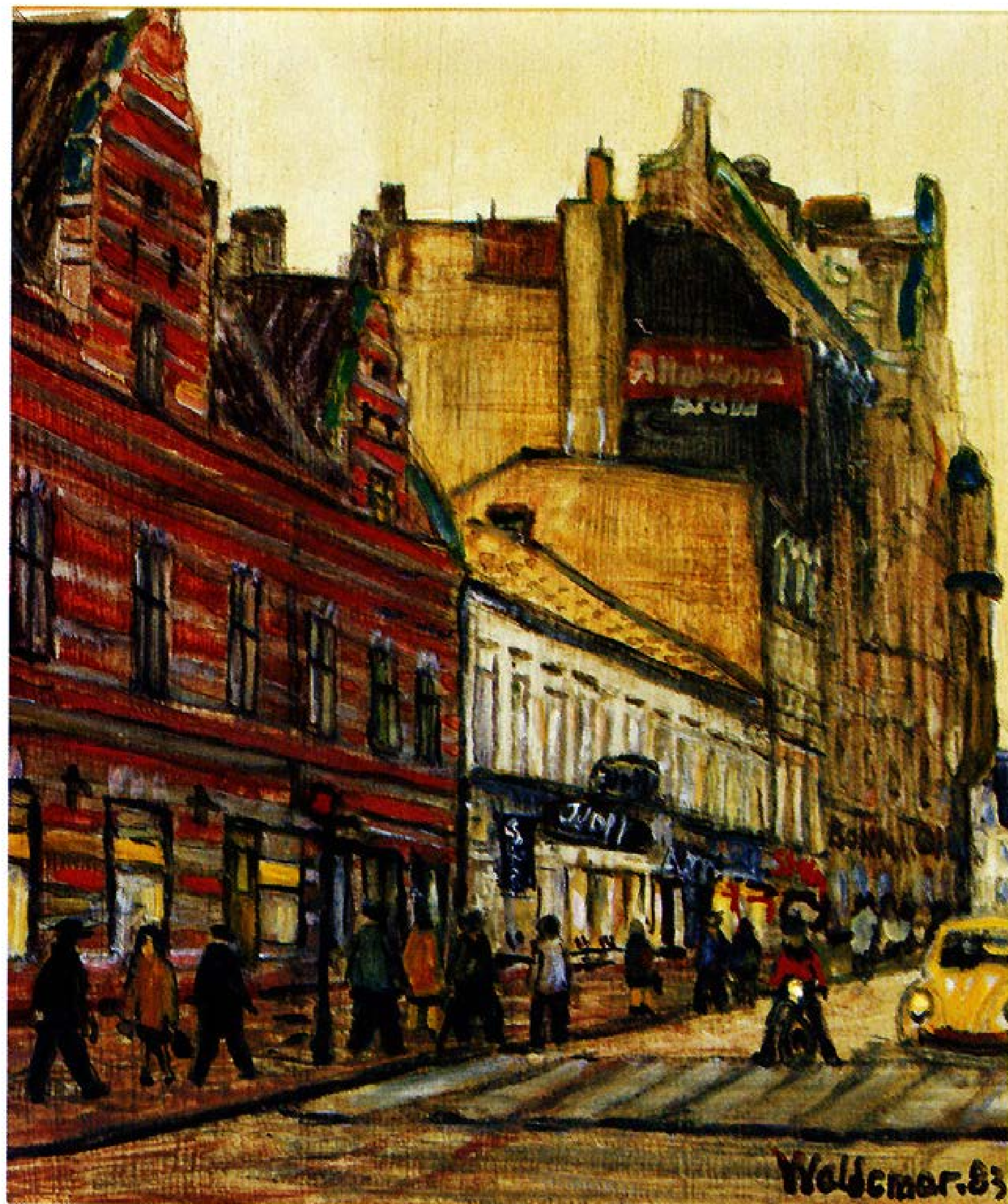
> ”... i näring klok, dock så han ingen gick förnär ...”

måste man nog ha tagit i så det knakat i fogarna. Familjen var nämligen stadd i verkligt ekonomiska svårigheter och när Lars dog vid påsktiden 1691 fick de båda gårdarna säljas på auktion. Änkan fick framleva sina sista år totalt utfattig.

Inför en annan av diktens påstående

> ”...En äkta make from, en god och christlig fader ...”

höjer man förvånat på ögonbrynen. Med sin lagvigda hustru hade Lars två barn. Fyra år innan sin död hade han emellertid utökat barnaskaran ytterligare. Modern, rådmannen Heubleins änka Ingeborg, tvingades framföda barnet i lönndom på sin gård invid nuvarande Lilla Torg. Dopet skedde i Köpenhamn, men tro nu inte att detta kunde hindra skandalen i det skvallerhungriga Malmö. Vår stads borgmästare köpte sig emellertid fri från ansvar med 80 daler silvermynt. Vilken moralisk betydelse har inte pengars värde haft i vår historia.

Södergatan mot norr före gågatan.

Den Törnschiärska gården med Södergatshuset i fonden.

Med Waldemars hjälp kan vi fortfarande göra en liten avstickare in på den Törnschiärska gården. Den ljusa fasaden mitt i bilden är Södergatshusets gårdsfasad. Mitt första intryck av denna gård, minnesbilder från 1960-talet, var överväldigande. Från Södergatans täta biltrafik och larm trädde jag in i 16–1700-talets stillhet. Till vänster innanför porten, d.v.s. till höger på Waldemars bild, låg ett vackert tvåvåningshus i korsvirke, antagligen samma hus som stod här när Lars en gång var ägare. Ytterligare ett korsvirkeshus i två våningar stängde vägen rakt fram. Detta 1700-tals hus var unikt; mellan bottenvåningens trästolpar hade man använt sig av stora gråstenar som väggfyllnad. Här fanns inte den så typiska skånska lerkliningen eller tegelfyllningen. Nej, här hade man baxat upp stora stenbumlingar som väggar. Korsvirket såg milt sagt främmande ut tillsammans med detta byggnadsmaterial. Varför hade man gjort så? Ja, det får vi aldrig veta. Men originellt var det.

Och stallet. Stallet till vänster på Waldemars bild. Vilken upplevelse! Allt var genuint 1700-tal; trädörrarna, kullerstensgolvet, hästspiltorna, mathoarna ... Det luktade nästan fortfarande häst. Och allt detta tog slut en vårdag 1978. Man skulle "restaurera" gården, därför rev man allt. Låt oss dra ett glömskans täckelse över hemskheterna.

Kakor och tandutdragning

Vi återvänder till Waldemars målning av Södergatan. Bortom det ljusa tvåvåningshuset reser sig ett smalt och vackert trevåningshus. Hur många Malmöbor har väl inte besökt det konditori som här var inrättat i bottenvåningen. Går vi tillbaka till 1800-talets sista decennium var det emellertid inte hit man gick när bakverken skulle inhandlas. Det anrika Browns konditori (inte det senare så kända Brauns) låg i stället i fastigheten bredvid Waldemars trevåningshus; det med Allmänna Brand-reklamen på gaveln. Fyravåningshuset är givetvis en senare skapelse; på 1800-talet låg här ett pittoreskt tvåvåningshus. Och nog var dess innevånare märkliga personligheter.

Av sockerbagare fanns det i Malmö på 1880–90-talen fem stycken men endast två gällde för att vara riktiga konditorer. Den ena konditorn, Baudes, hade sin affär vid Hamngatan; den andra var änkefru Brown vid Södergatan. Jo, just den Hulda Brown som en gång hade ingått ett märkligt vad med en av stadens rikare män, David Frick. Om Hulda Brown under tio år inte lämnade sin kombinerade butik och bostad skulle hon få 10.000 kronor. Endast en gång per år fick avtalet brytas; det var när Hulda med droska skulle besöka sin mans grav. Under de tio åren såg man ofta änkan stå på trappan till konditoriet, men aldrig satte hon sin fot på trottoaren. Sockerbagaredamen höll ut och fick sin stora (och i hög grad välförtjänta) belöning.

Till tvåvåningshusets övre bostad sökte sig mången under svåra plågor. Här bodde och verkade nämligen Malmös förste riktige tandläkare. Johan Christian Dahlbom var född i Malmö året 1813. Efter en lärlingstid hos en hovtandläkare i Köpenhamn, kom han till Malmö hösten 1851. Det var här, där i dag Lundgrens bokhandel är belägen, som han under hela trettio år botade Malmöbornas tandsmärtor. Dahlbom var lite av ett original. Alltid klädd i hög svart hatt och svart bonjourkostym, alltid lika humoristisk berättare och skicklig schackspelare. Han hade egentligen endast ett fel, men detta var desto besvärligare för en yrkesman som Dahlbom. Han var livrädd för tandutdragningar. En dåtida Malmöbo skrev en gång:

> ”Det berättas huru Dahlbom, då han anmodades att uttaga en tand, brukade promenera omkring på golvet och under livliga gester hålla en långvarig argumentering mot

En torgdag på Gustav Adolfs torg.

operationens befogenhet, varigenom han ofta lyckades bibringa den hjälpsökande en till bävan gränsande fruktan för all slags tanduttagning. Andra mindre lättskrämda personer nödgades då uppsöka närmaste läkare för att få sin önskan uppfylld.”

Det stora torget

Efter detta besök hos Malmös förste riktige tandläkare når vi fram till det stora torget. Fortfarande gör det skäl för namnet trots att det anlades redan på 1530-talet. Linnè blev på 1700-talet så imponerad av dess yta att han med ett förvånat utrop började stega upp hela dess längd på det att de riktiga måtten skulle komma med i hans reseberättelse. Stortorget var länge stadens hjärta; härifrån pulserade handeln, och med den människorna, ut via de breda gatorna, ner i de smalare stredena, ja helt ut i de små gränderna eller ”gydena” som de kallades förr. Vad har 1800-talets Malmöbo Frithiof Hansson att berätta om detta stadshjärta?

”Å Stortorgets södra och en del av den västra sidan försiggick daglig handel. Mången av affärsmännen hade skåpvagn med nedfällbar del av framsidan, som samtidigt gjorde tjänst som disk. Här salufördes så gott som varje slag av livsförnödenheter. Stadens slaktare hade här dagligen försäljning. Det kan förtäljas, att denna tid hade sin ”Varm korvgubbe”, som säkerligen hade god omsättning från sin stora mässingsspann, som var försedd med uppvärmningsanordning.

I den västra delen av torget hade stadens droskägare sin station. Den östra delen av torget, alltså mitt för rådhuset, var upplåten åt lantborna, som här direkt från sina vagnar försålde sina produkter, såsom smör, ost, potatis, frukt m.m. Denna rörelse försiggick i regel ons- och lördagar samt framför allt under marknadsdagarna, som voro första onsdagen i månaden.

Å marknadsdagarna var också östra delen av Gustav Adolfs torg upplåtet för försäljning. Denna omfattade bl.a textilvaror, i stor omfattning hemslöjd. Vidare husgerådssaker av bleck och trä. De som regelbundet infunno sig här var Göingebönder, som försålde korgar, baljor, bykor och framför allt stegar och borrade pumpstockar. Karakteristiskt för dessa småbönder voro deras små och mycket sega hästar.”

Förlåt att vi hoppat från Stortorget till ett närliggande torg, men berättelsen om Göingebönderna passar bra in även på en berättelse om Stortorget, återgiven i Malmötidningen den 26 juli 1853:

”Wår stad har under en lång tid nästan aldeles öfwerswämmats af blåbärswagnar från Norra Rörum, Perstorp, Torup och Röke socknar med angränsande orter och har denna skörd af blåbär eller klyngen i år warit så rik, att den knappast warit så i mannaminne. Man serh warenda dag på torget kistor, korgar och wagnar fulla med denna bärsort, som säljes till 2 á 3 sk. potten (1/3 kanna). Och det är icke nog med att dessa bärsäljare äro blåfärgade om händer och ansigten, utan alla torgets pigor, alla gatpojkar, torgdrifware, kakkäringar och bönder klina så till sig, att de blifwa ordentligt tatuerade och ser ut som hade de fått kolera på läpparna, ty det är nästan en dödens färg de där blåbären åstadkomma på mun och tänder och hwad annat som kommer i deras beröring. För en obekant eller utländning skulle wisst torget icke taga sig bättre ut, än

att man kunde tro det wara besökt af någon skara tatuerade naturbarn ifrån Söderhafsöarna, ehuru wi här alltför wäl weta att det icke är annat än Skånska bärätare.”

När marknadsdagarna var förbi och sommaren försvann, avtog givetvis torgkommersen i styrka. Då kom vardagens torgmånglare åter fram i första ledet. Malmötidningen hade i januari 1851 följande träffande bild av vardagens torgliv:

”Torget företer naturligtvis ingen livligare tavla än något annat ställe i staden. Månglerskorna sitta där på sina vanliga platser, hopkrupna bland sina kringlekorgar, och betrakta varandra med föga vänligare ögon än ugglan betraktar en korp. För väl tionde gången på dagen räkna de igenom sina korgars innehåll, icke just för att se efter huru mycket som kan vara kvar och därefter bedöma dagens vinst, ty den är ingen; men det är blott av vana de göra så, ty då gumman så där inventerar, så hittar hon alltid sin lilla vän, kvartersflaskan, och så ger hon 'sin lilla vän' en lång innerlig kyss.”

Det var också på Stortorget som Kirsebergets ökända slaktare utbjöd sina produkter. Här hittade man dem alla under slutet av 1800-talet: Per Feter, Axel Lader, Sprallen, Lillingen, Svarte Olof, Röe Svensson, Wilhelm Smed, Kopparslagaren och Lamma Hansson. Alfred Nilsson kan berätta:

”Köttet försåldes i öppna salustånd å Stortorget. Kring slaktarna svärmade som flugor i sommarvärmen en del lösa manspersoner, som av de förra för en 10-öring användes till budskickning. Uppåt dagen bortslumpade slaktarna till dessa mindervärdigt kött, vilket sedermera utprånglades i husen. Trappa upp och trappa ned såg man dem med det traditionella tråget på axeln. Med en aldrig sinande ordström prisade de varornas förträfflighet. Och de godtrogna husmödrarna blevo oftast ett lätt offer för de efterhängsna geschäftsmännen.”

Bland rådmanskyssar och fina hattar

Malmö rådhus är egentligen en magnifik skapelse. Som infödd Malmöbo är man så van vid huset att man glömmer bort alla dess detaljer. Tro nu bara inte att det är alltför gammalt det ni ser utifrån. Fasaden kläddes in så sent som på 1860-talet, som vispgrädde på en tårtbotten. Sedan pytsade man ut lite gräddekor i form av sandstensornament, en del glasyr som formades till personligheter i stadens historia och till sist målades texter som med stolthet berättade om det gamla husets historia. Bakom detta vackra skal finns alltså den goda tårtbottnen kvar; de gamla murarna från 1540-talets rådhus. Och fortfarande håller man krog i källaren; en gammal medeltida tradition som bitit sig kvar. Nu ska vi dock akta oss för att färdas alltför långt bakåt i tiden. Låt oss därför återvända till årtiondena runt 1800-talets mitt.

En gammal sed i Malmö var att alla borgmästarna och rådmännen första vardagen på nyåret samlades i S:t Petri kyrka för att åhöra rådhusrättspredikan eller ”dompredikan” som den allmänt kallades. Efter gudstjänsten gick stadens styrande i procession till rådhuset, där de på rådhustrappan offentligt omfamnade och kysste varandra. Allmänheten kunde på detta sätt med egna ögon se den goda sämja som rådde inom magistraten. Därefter började rättsförhandlingarna. Antagligen var dessa snabbt överstökade, eftersom borgmästaren denna dag bjöd alla

En av historiens många torgmadamer.

på efterföljande mat. Under 1860-talet avskaffades emellertid trappceremonin. En skåning är dock en person med god aptit, varför man omtänksamt nog inte avskaffade det efterföljande gillet. Synd på sätt och viss att trappritualen slopats. Tänk om alla våra ledamöter i stadsfullmäktige skulle ut och kyssas offentligt en gång om året. Det hade varit en syn det!

Många nya seder såg dagens ljus vid 1800-talets mitt, seder som ibland upprörde många långt in i själen. Klockan fyra på eftermiddagen den 15 juni 1850 utspelade sig t.ex en märklig händelse på Malmö rådhus. Här är historien och dess förspel.

Med fasa hade det dåtida samhällets honoratiores upptäckt att en ny sed höll på att sprida sig med vindens hastighet; plötsligt hade det blivit artigt att lyfta på hatten när man hälsade. Motreaktionen blev våldsam. I Helsingborg bildades en speciell protestförening och Malmö följde snart efter. Den 15 maj 1850 skrev Malmö Nya Allehanda:

> ”I synnerhet vad Malmö beträffar, där promenaderna och hamnen äro de mest sökta platserna, varest möten flerfaldiga gånger på ringare än en timma förekomma, gränsar det nästan till löjlighet att, man må nu hava hur stor aktning som helst för mötande person, varje gång anse hövligheten fordra att avtaga huvudbetäckningen. Sådant kan ej vara någon egentlig ära för den, mot vilken attentionen visas, lika litet som det är något välgörande för den vördnadsfulles hatt.”

Tidningsartikeln avslutas med ett upprop till stadens förnuftiga att bilda ett ”Hatt-icke-avtagningssällskap”. Saken föll i god jord och andra Malmötidningar manade på ... Och se, stadens store män lät den 13 juni publicera följande upprop i Snällposten:

> ”De utav stadens invånare, som vilja deltaga i överläggning om bildandet av ett ”Hatt-och-Handsk-icke-avtagningssällskap” anmodas härmed, att lördagen den 15:de i denna månad sammanträda å Rådhuset här i staden. På mångas begäran. H. Jungbeck.”

Undertecknad var rådman och vice häradshövding. På mötet, som var ”mer än vanligt besökt” valdes tullförvaltaren och riddaren Bellander till ordförande i sällskapet och häradshövding Linck till sekreterare; detta var förvisso en viktig samhällsfråga. Diskussionen blev också mycket hetsig och man beslöt att utlysa ett nytt möte en månad senare. Under mötet kom också upp diverse högljudda klagomål över ordningen i staden. Det nya sällskapet skulle kunna utgöra en skyddsförening för stadens promenadstråk. Ofta hade nämligen slyngelaktiga personer gått på gräsmattorna och rivit ner kvistar från buskarna. Stadens relativt nya begravningsplats, nuvarande Gamla kyrkogården invid Gustav Adolfs torg, vandaliserades tydligen redan på den tiden. Sällskapet borde nämligen betala ersättning till den eller de personer som gav upplysningar om:

> ”vilka som vid ett eller annat tillfälle verkställa rån i stadens vackra begravningsplats.”

Detta märkliga sällskap skulle emellertid inte komma att hålla flera sammanträden. Koleraepidemin kom att sysselsätta Malmöborna innan månaden var gången. Men faktum kvarstår, hur löjlig denna berättelse än synes oss i dag; man var i 1800-talets samhälle mån om sin hattkultur. Mannens samhällsidentitet satt bl.a i hans yttre skepnad, där hatten var ett av igenkänningstecknen på statustillhörighet. Låt oss avsluta med en efterlysning i Snällposten den 29 mars 1851:

”Hattbyte. Den person som sistl. tisdag å Herr Ficks 'biljard för subskribenter', antingen av misstag eller av ekonomiska skäl, medtagit en fin manshatt av Herr Strandbergs välkända tillverkning och i stället kvarlämnat ett exemplar, som företer sådana yttre egenskaper - de inre att förtiga - att man kan äga skäl förvånas däröver, att en dylik klädeståndspartikel har funnits på nämnda fashionabla ställe, torde därstädes göra gunstbenäget utbyte.”

Stortorget! Hur mycket Malmöhistoria rymmer inte denna plats; och samtidigt, hur sorgligt lite är det inte som egentligen bevarats till eftervärlden av dessa torgepisoder och människoöden. Självklart ska vi låta Winqvist berätta lite av vad han vet. Vi fångar in honom på en minnenas promenad någon gång på 1880-talet:

”Så gick jag några steg mitt för Hamgatan, där gamla komendantens hus låg, så kåm jag till att tänka på när landtvärnen di va inkomenderade och uppstälda, så förstod di inte höger åm eller vänster åm. Utan oficeren han fick komendera nesan ått gamla apoteket och 'röven' imot komendantens hus. Så gick jag och såg på landshöfdingaresidänset, kås vad dätt är vackert i mot som i landshövding Klintebergs tid. Klinteberg va myket sträng, han gick varje dag på tårget och frågade eftor priserna på födoämnena. Va då någon bonde för dyr, så fick han stryk. Han hade en stor tobackspipa med itt stort trähuvud; fick en bonde af dän i skallen så reste han him med en knuta på huvudet stor såm itt gåsägg.”

Man må då säga! Detta var förvisso ett både säkert och värkande sätt att hålla ned prisstegringar. Som ren upplysning kan tillfogas att landshövding Wilhelm af Klinteberg innehade sin tjänst i Malmö åren 1811-1829. Det okunniga lantvärnet var ett ihopskrap av främst bonddrängar som under Napoleonkriget skulle försvara vår stad.

En kvarnsten och tusen duvor

Framför tjocke Karl på sin häst ligger Malmöhistoria i sten; en stor, rund och blanksliten möllesten. Ni kan faktiskt se den som en deposition från Malmö museer. I början av 1900-talet stod den nämligen på dåvarande Malmö museums gård, nuvarande Stadsbiblioteket (år 1988). Stenens historia försvinner i glömskans töcken. En författare har t.ex med visshet trott sig kunna klarlägga att den på 1400-talet legat i området för nuvarande Kungsparken men att den år 1538 forslats till det nyanlagda Stortorget. Denna historia får tyvärr tillskrivas fantasiernas värld. Det passar förstås bra med fantasier i detta sammanhang, eftersom det finnes en månghundraårig legend om torgstenen. Så här berättade en hantverkare som var född året 1861:

”Po ronningen po Stortårjed där liggor en kvarnsten. Å där sto en mylla på tårjed, å där ble myllarens dåttor ijälklämd. Å de va en malen mö; å så fick stan namned Malme.”

Vilhelm Flensburg berättar år 1734 att sagan om den malda mön var mycket gångbar hos gemene man. På den tiden låg kvarnstenen mellan två höga lindar på torgets västra del.

Vad är nu sant i denna möllehistoria? Finns det överhuvudtaget någon stomme av sanning? Den äldsta uppgiften som jag funnit, kommer från malmöbon Henrik Smith på 1550-talet. Henrik berättar att det på sankmarkerna öster om Malmö nedanför Kirseberget en gång stod en mölla. När möllan gick, fick en dag dottern vingen i huvudet och dog, därav

namnet ”malen mö”. Det är alltså denna historia som man i senare tid kopplat till en sten på Stortorget. Under slutet av 1800-talet romantiserades dessutom historien. Den olyckliga mön kastade sig i möllan eftersom hennes fader hade avvisat hennes älskade. I en annan, mycket sentida variant som jag själv hört, har huvudpersonen omvandlats till ”den galna mön”, uppenbart en något tokig missuppfattning av en god och genuin Malmöhistoria.

Innan vi lämnar Stortorget måste vi berätta historien bakom dess permanenta innevånare. Jag tänker givetvis på duvorna, dessa små varelser som så gärna vill ge Karl X Gustaf ett vitt skimmer, denne hopplöse Karl. Egentligen har torgduvorna i Malmö en mycket kort historia. Från början var de nämligen inte knutna till torget utan till öltillverkning.

Invid S:t Petri kyrkas torn och den där befintliga Göran Olsgatan låg mellan åren 1846 och 1884 ett stort bryggeri, på senare tid kallat Mattsonska bryggeriet. Här fanns stora lager av korn och malt, varför duvor i allt större mängd började husera bland de här befintliga medeltidshusen. När bryggeriet flyttade till Maltgatan ute på Kirseberg, blev fåglarna, om ej hemlösa så i varje fall matlösa. En ny gynnare fick de emellertid genast i lanträntmästaren Sven Lovèn som från sitt expeditionsfönster på residensets baksida varje dag utfodrade sina skyddslingar. Nästan samtidigt, dvs å 1884, fann fåglarna dock sin främste beskyddare i grynhandlare Magnus Mattsson ute på torget. Magnus fick med åren sina duvor nästan tama som cirkusdjur. När han gick ut ur vagnen och sträckte ut händerna, täcktes han på ett ögonblick av kuttrande duvor. Sista gången detta skådespel utfördes var den 3 september 1925, den dag Magnus för sista gången stod med sin vagn på torget.

Smidesklang från Kalendegatan

Vi flyr dagens duvor och tar vägen genom den smala Kompanigatan bredvid rådhuset. Vid mynningen till Kalendegatan är det dags för nästa anhalt på vår historiska färd. Till höger har vi Beijerska huset i två våningar, till vänster rådhusets nya stora byggnadskropp från tidigt 1960-tal. Innan denna stenkoloss kom till låg här ett flertal mycket gamla tvåvåningshus. Waldemar har i sitt skissblock fångat en av gårdsmiljöerna innan slutet. I gathuset var inrymt en budfirma. Männen med den handdragna kärran är beredda att rycka ut till någon i flyttningsnöd. I bakgrunden höjer sig S:t Petri kyrka. Det var i denna miljö Emma Dinnetz en gång växte upp.

Emma sitter en dag år 1949 i sitt hem i den Conowska stiftelsen invid S:t Petri kyrka och berättar om sin barndoms tummelplats bara några stenkast därifrån. Emma föddes året 1866:

> ”Min far var klensmedmästare. Han kom hit som gesäll på 1830-talet. Sedan köpte far verkstaden. Smedpojkarna och de ogifta gesällerna bodde på kammaren ovanpå smedjan. Där var stora sängar, som de låg två och två i. De åt hos oss, vi åt samtidigt och av samma mat. Far steg upp klockan fem. Han hade en anordning, som han drog i, så att det slog i golvet och väckte gesällerna. Klockan sex var det kaffe och halv åtta var det frukost en halvtimme. Då var det bredda smörgåsar och flottamadar som bars ner i verkstaden. Där hade de en tunna med dricka.
>
> Klockan tolv var det middag en timme. De gifta gesällerna gick hem och åt då. Så var det dags för ’merafton’ klockan fem, då de fick ner bredda smörgåsar igen. Klockan sju

Inne på en gård i rådhuskvarteret.

hade vi kvällsmat. Det var nykokt korngrynsgröt ena kvällen, stekt gröt den andra; tredje kvällen var det stekt potatis.

Far var kyrkosmed också. Vi bodde ju i Kompanigatan nära S:t Petri kyrka. Folk hyrde bänkar i kyrkan för 3-4 kronor om året. Så satte de fel nycklar i bänklåsen och förstörde dem. Far fick gå till det och det stolastället och laga. Bänkarna omkring mittgången var de finaste, och det var finare längre upp i koret. Vid sidorna var det billigare och på läktaren var det billigast. De som inte hade stolaställe stod upp. Under psalmen före predikan kom vaktmästaren och släppte in dem i de lediga bänkarna. ”

I några andra samtidsberättelser har jag funnit att denna klasskillnad inför Jesus upplevdes som oerhört degraderande. Man har full förståelse för den vurm av frireligiösa rörelser som växte upp i samband med arbetarklassens frigörande. Den statskontrollerade kyrkan levde på den tiden förvisso knappast upp till bibelorden; värnet av överklassens intressen vägde tyngre.

Kalendegatan! Ett medeltida namn, uppkallat efter det prästerliga och rika Kalendegillet som ägde hus vid gatan. Huset står förresten kvar invid och norr om Hippodromens stora portal. I fastigheten söder om Hippodromen fanns vid sekelskiftet Holmströms vagnfabrik. Hit vallfärdade malmöborna varje nyårsafton; absolut inte för att bese nya vagnar utan för att höra musik.

Arbetet i fabriken avslutades varje nyårsafton klockan 12 på dagen. Verkstaden sopades och fejades. Alla ambolten, städen, lyftes ned från sina stockar, korkskivor lades på plats och på dessa ställdes så städen. När allt var klart, tvättade man sig och bjöds på nyårsgök. Klockan sju på kvällen framdukades ett bord av läckerheter. Änkefru Holmström höll tal och sedan började kalaset. När klockan började närma sig tolvslaget var hela Kalendegatan utanför fylld av förväntansfulla människor. Kvart i tolv började man smida, ett arbete som pågick tio minuter. Sedan var det gamla året ”utsmitt”. Tystnaden spred sig i Kalendegatan. Så plötsligt dånade S:t Petri kyrkklockor uppe i skyn. Smederna stämde in och höll på i tio minuter. Det nya året var enligt traditionen insmitt. Ett ögonvittne, sjökapten J.S. Swensson, berättar:

”Det var i den stilla natten en härlig klang, som steg mot rymden, när de åtta släggorna och fyra smideshamrarna dånade mot städen, som tack vare uppläggningen på korkskivorna gåvo full ton. Nyårssmidet skedde i en viss takt, som fordrade noggrann uppmärksamhet och färdighet av de smidande. Det började med att försmidaren slog an takten med sin smideshammare, och därpå följde hans båda släggare, som gick in i hans takt med dubbelslag. Denna takt hölls samtidigt på alla fyra städen. ”

Nu kan man väl knappast kalla dessa smedslag för oljud, men ibland kunde även sådana höras nattetid på Kalendegatan. Låt oss återvända till Emma Dinnetz berättelse:

”Halva huset där vi bodde - hörnet av Kompanigatan och Kalendegatan - hade varit kloster. Det hade varit en underjordisk gång därifrån till Petri kyrka. Det spökade alltid hemma. Det var nunnorna, som dansade på gården. I vagnsporten brann emellanåt ett kors på nätterna. Då vi skulle få stora beställningar, larmade det i verkstaden. När far och Lundin träffades på morgnarna, kunde jag höra dem prata:

Från Kalendegatan steg smidesklangen i natten.

– Har du hört något i natt? - Ja, sa far. - Då får du en beställning i dag. ”

Även om fru Emma hade fel vad det gäller nunnorna - det har aldrig funnits ett kloster invid Kompanigatan - så kan vi kanske inte helt avskriva brinnande kors och dansande spöken. Dessa var ju vanligt förekommande i Malmö. Det är dags att nu plocka fram några riktigt äkta spökhistorier från vår gamla stad.

Kapitel fem

Spöken och gastar i Malmö

Det som Emma Dinnetz far hörde då och då i verkstaden om natten kallades av de gamla för "husråd". Vem om inte Andreas Winqvist kan berätta mer om denna företeelse:

> "Huru kan dätt vara att andarna skall föreställa att arbeta i alla sårtårs arbete nattatid när di levande arbetarna har lämnat dät ifrån säj för dagen. Dätt är en sak såm sinåm tusende hört nattatid. Di gamle kalla dätt för husråd. När sådan rörelse hördes åm naten, så skule där bliva bråttom och få goda beställningar.
>
> Jag va nattvakt för många år sedan och där va timermän åm dagen å de skule vara fardigt till harskapet kåm him. Då satt jag och lydes på hur timermänen di häfta spiken på nät; sedan la di så stora hamarslag så dätt ronga i husett. För di la nyt gålv i övra våningen så dätt låt ganska högt åm natt tid på övra våningen. Åm morgonen frågade jag pigorna åm timermänen hade arbetat åm natten, män di påstod näj ..."

En annan spökberättelse från Malmö är nedtecknad i dialektform i Lomma året 1928. Berättaren är Kjersti Rudolf, född redan året 1849:

> "Männ i Mallme, där såmm Kontinentál nu e, där va hus-rå. Ja va där i tre å itt halt år. Ja komm did når ja va tjugeitt år.
>
> Når vi hadde ligged litta, så va de presis såmm itt stort jur hadde kastad si lia övor benen po våss. Å de prasla så dannt me tiningorna po bored.
>
> En kväll så bädda vi sysskenasäng i damrommed. Å då hörde vi di to kaffekåppana å smed dåmm i jarnvassken, å de så de skrall ättor ed. Vi va rent svitta så vi va rädda."

Husrå var en beteckning på de osynliga krafter, som spelade spratt på nätterna. Det Continental, som omtalas, var ett café som låg i hörnet av Hamngatan – Norra Vallgatan, på platsen för våra dagars turistbyrå.

Det kanske mest berömda Malmöspöket var "Kalendegatsspöket". På samma plats som Hippodromen ligger fanns tidigare en bryggaregård. Bryggaren Per Nilsson Möllers hustru Karna dör våren 1736 och efter det blir det sig inte längre likt i gården. Bryggaren gifter om sig med en välbärgad kvinna. Snart börjar emellertid rykten komma i omlopp att den döda Karna har kommit tillbaka. Människor börjar skockas utanför huset och Möller själv be-

kräftar ryktets sanningshalt inför stadens styrande. Den gode bryggaren säljer givetvis i förbigående stora kvantiteter öl till åskådarna.

Rannsakning verkställes med hjälp av bl.a fyra högre präster. Möller vittnar och berättar att han en förmiddag arbetat med svinslakt när en kvinna ropat att hon sett ett spöke som var klädd som lik och som såg ut som Karna. Dottern hade då sagt att samma syn hade hon sett ofta. Den ena mer fantasifulla berättelsen efter den andra protokollföres nu. Dottern kan noga beskriva spöket: vita kläder och blekbrunt ansikte. Hon har till och med sett hur det förvandlats från människa till hund och blivit mindre tills dess det var så grymt och vederstyggeligt att hon blivit rädd. En piga har sett spöket sitta i brygghuset, iklädd röd filtkjol och tröja. Det hade sett farligt ut, hade ett stort huvud liknande en tjurs, stora ögon röda som eld och var rent blåsvart i ansiktet.

Den kanske märkligaste händelsen inträffade dock när pålitliga män beslöt sig för att övernatta i huset. Den betrodde stadsfiskalen kunde bevittna händelsen. Dottern var den enda som såg spöket. Plötsligt sa hon: - Nu går det ut!, varvid dörren hade öppnats. Stadsfiskalen reste sig för att undersöka dörren, stängde den varvid den genast på nytt flög upp. Karnas grav på kyrkogården i Kungsparken öppnades nu. Mängder av människor följde på plats det makabra skådespelet. Liket befanns emellertid i förruttnelse. Doktor Kolas lät med järn bända upp munnen för att se om tungan genomstuckits eller om någon vit peng, silvermynt, lagts därunder.

Spökerierna fortsatte emellertid, varför prosten Rönbeck fick order att skriva en förbön att läsas upp från predikstolen. På order av domkapitlet trycktes förbönen år 1739 med titeln "Bön uti Malmö församlingar emot satans spökeri"! Denna bön upplästes sedan regelbundet i kyrkorna ända fram till år 1766.

Per Möller dog år 1761. På kvällen när han låg lik fanns flera sörjande i rummet. Då flög plötsligt en kall vindfläkt genom rummet och Karna svävade långsamt in med armarna korslagda över bröstet. Hon fattade den dödes händer och ställde liket framför sig på golvet. Gästerna flydde givetvis ut ur huset. Under hela natten hördes buller inomhus men när man vågade sig in på morgonen låg liket åter i kistan. De nya strumporna var emellertid hårt slitna av nattens dans.

Vilken rövarhistoria! Trots många fantasier och åtskilliga vandringsberättelser - de utnötta dansstrumporna är en sådan - innehåller emellertid protokollen en del svårförklarade händelser. Tänk om man fått vara med och kunnat avslöja geschäftet. För nog var det hela iståndsatt för att ölförsäljningen skulle öka ... eller?

Två spökhistorier från Värnhem berättar Winqvist om i sina minnen:

> ”War och en Malmöbo vet var Hohöga backana di ligår. Jo, för många år tillbaka i danska tiden, så råde en åm dåm såm hitte Hothäj och han va domare i Malmö. Män han skall ha varit mycket barbarisk och orättvis i sina domar, så när han va dödor, så ville di inte begrava hånåm i bland andra döda, utan di begrafde han i en av sina backa. Och äftår sin död, så tjörde han åm nättårna imällan Hohöga backarna och Malmö fästning.
>
> Män en gång så hade en gamal gomma på Östervärn bestämt att hon skule passa på åm natten imällan klåckan tålf och itt. Och rätt såm hon stod å tjika i sin förstugudör, så begynte dätt att romla. Nu är dätt tid, tänkte gomman, att passa på åm man skal få någonting att veta. Och så, när romlandät

En kvinna från det förgångna med korgen full av ägg.

va mitt för henes dör, så blev därr itt brakande och skramlande inne i hines stuga, så hon måte in. Där va ingen tid att tänka på Hothäj, för hennes hörnhyla hade ramlat till gålvet med hela gommans kaffesarvis och slagits i söndår. Och hon låva dätt, att hon skule aldrig stå å lura på Hothäj mera, för han hade skul till olyckan att sarvisen gick sönder. ”

Om en annan gammal gumma vid Östra förstadsgatan handlar nästa spökhistoria:

”Jag vill skriva åm en sanfardig spökhistorja här i Malmö för flere år tillbaka. En qvina va dödår såm bode på Östervärn, almänt kalad Äggatjäringen för hon gick i kring å sålde ägg. Hon bar alltid en Götebårgskass i handen med ägg utti. Och när hon nu wa dödår, så gick hon på sama wis i kring i staden på jusa dagen så almänheten såg hine dageligen.

Så kåm dätt till prästårnas kunskap och två prästår vakade åm naten i dätt huset där hon hade bot. Sen åm dagen skule di till Gamla begrafningsplatsen där hon va begraven. Så åm äftermidagen kåm två prästår, den ene med en bok i handen, och gick in i begravningsplatsen hän till Äggatjaringens grav. Män där fick ingen slippa in mer än de båda prästårna. Män vid nåra sidan långs åt gatan va indast itt jorddike och en grop. Där stod i hondravis med mänisjor långs vid diket och såg på att prästen han läste i sin bok. Och när han hade afläst, så slog han tre gångor med sin bok på graven. Sedan gick di ifrån begravningsplatsen och fålkmängden gick him. Och Äggakjaringen va aldrig synlig mera, varken på tårg ällår på gatår. Män prästen såm begagnade boken och läste, sjuknade när han kåm him och dog några dagar däräftår. Och en annan präst måtte taga emot hans kåmfirmasjonsbarn; och jag vil minas att prästen såm dog han hitte Hålst. ”

Genuina spökberättelser är det tyvärr lite smått om i Malmö. Vi får därför låta vår bästa talesman på området, Andreas, avsluta med en något annorlunda historia i detta ämne:

”Dätt va wintåren förän Malmbårggen blev mördad i Generalens håge att här gick ett så ryseligt spöke åm nättårna, så ingen våga säj ut åm natten åm dätt va än så angeläget. Ja, spöket det väckste så i blan, att dätt stod och såg i fönståren i övra våningarna. Inga branvacktår våga säj på dätt och Malmö hade inte mera än två polisår och di hade warit bagaregesälor båda, lik som jag, män hade dätt warit fråga åm kringlor, dätt hade varit en helt annan sak. Män så fans här en inda och han hade inte mera än en och en halv arm. Han hite Tjisnår; han va skattkrävare. Han smög äftår spöket en nat och drog dätt i sitt ena långa ben, så spöket ramla ner i gata. Så blev han tjänd; dät va Ahlström överdragen med vit tyg och hade trapsteg på sina styltår. Så blev dätt slut med spökeriet i Malmö och Tjisnår blev från den stunden ansid för dän jarvaste manen i Malmö. Han bode och råde åm itt litet hus där nu ångköket är. ”

Kapitel sex

En präst vid namn Hagbard

Vi ska nu påbörja en historisk vandring i citys östra delar. Självklart startar vi ute på Östergatan, inte långt från S:t Petri kyrka. Denna gata har ju alltid varit stadens stora "stråk". Framför huset Östergatan 25, i kvarteret Fersen på gatans norra sida, avbryts emellertid vår färd innan den på allvar hunnit börja. Kanske är det en vindpust från historien som för med sig ljudet, kanske är det ett av många missljud från den moderna staden. Men nog hör vi det svaga ljudet av en bläckpennas raspande mot pappret. Ljudet är svagt och oansenligt, som skrivljud ju alltid är, men styrkan i de ord som en gång nedskrevs på denna plats skulle sätta sina spår, inte minst i Malmö. För mannen som sitter och skriver i sin kammare ut mot Östergatan är ingen mindre än Hagbard Isberg, den stridslystne prästen i Caroli kyrka.

Hagbard blev kyrkoherde i Caroli året 1915. Redan vid denna tidpunkt var han väl förtrogen med den misär och den nöd som var vardagen för många av dåtidens arbetare. Hans röst och penna hade redan uppmärksammats, bl.a i talet om "Det oäkta barnets rätt" som han höll på barnavårdskonferensen i Köpenhamn år 1905. I kyrkoherdevalet slöt socialdemokraterna upp bakom Hagbard. Insändare i Arbetet och Folkets tidning rosade hans verk:

> ”När pastor Isberg sökte hit, var det som om en stråle av värmande vårsol lyst in i alla fattiga och sorgtyngda hem. Låt ej den strålen slockna! Vi behöver pastor Isberg i vår stad.”

År 1911 hade Hagbard kommit ut med ett uppseendeväckande häfte: "Huru de fattiga kunna ha det i Malmö". Låt oss med pastorns hjälp besöka några av de värsta områdena ute i Östra förstaden.

När man passerat Schougens bro och färdats något hundratal meter utmed Östra förstadsgatan, når man på vänster sida Byggmästaregatan. Isberg skriver:

> ”Inne på den lilla gården till Byggmästaregatan nr 3 är ett litet envåningshus beläget, å hvars vind tvänne små enrumslägenheter med synnerligen små kök äro inredda. I mediet af april refs en invid detta hus belägen byggnad, hvars ena mur emellertid hade varit gemensam för de båda husen. Sedan nämnda byggnad blifvit rifven, saknade alltså de båda vindslägenheterna så väl i rummen som i köken ytterväggar. Rätt förstådt: rummen och köken hade hvardera endast tre väggar; den fjärde var borta. Den ena lägenheten beboddes af en frånskild hustru med fem barn mellan tre och tio år. Det ena

barnet har under längre tider för tuberculos varit intaget å tuberculospaviljongen. Hustrun hade understöd af fattigvården. - Den borttagna väggen blef af värden ersatt med en något söndrig presenning och den borttagna väggen i köket med säckväf. Eldstaden blef till följd af eldfaran borttagen, då väggarna rifvits, och jag erinrar om den kalla väderlek som rådde under sista hälften af april. - Det var vid 10-tiden en kall, blåsig och regning afton omkring den 20 april, då jag tillsammans med min hustru gjorde ett besök hos nämnda kvinna och fick se eländet. I en bädd låg hustrun sedan några dagar tillbaka sjuk; i den andra bädden lågo alla barnen. Den kalla nattvinden sög och blåste in i rummet, regnet piskade mot presenningen och föll genom hål i densamma in i rummet. Väggarna hade då varit borta i en vecka. Det gällde nu få bostad för familjen på annat håll och efter ytterligare en vecka flyttade den ... Nu trodde jag, att allt var godt och väl. Gjorde den 14 juli ånyo ett besök i förutnämnda lägenhet för att se, hur det då såg ut. Hvad fann jag? Väggarna voro alltjämt borta och - en ny familj hade flyttat dit. Invid den fladdrande säckväfven i köket stod ett fotogenkök på en stol och brann. ”

Fortsätter man Östra förstadsgatan i riktning mot Värnhem, når man på vänster hand Bredgatan. Denna gata hade under en lång tid ett dåligt rykte. ”Bregateungarna” var ett skällsord i mången mun. Men vilken start i livet gavs egentligen barn, som fick växa upp i miljön kring Bredgatan. Döm själv efter Isbergs beskrivning:

”I ett hus vid Bredgatan bl.a följande lägenheter:

a. Ett rum och ett uselt kök; golfytan i jämnhöjd med jordytan, icke källare inunder; lägenheten bebos af en familj bestående af man, hustru och fyra barn; det minsta 5 år.

b. Två små rum med dåligt kök, bebodda af man, hustru och sju barn; tapeterna midt i sommaren våta af fukt; golfvet under jordytan har vid regnflöde stått under vatten, så att de inneboendes sängkläder blifvit genomvåta.

c. Ett litet rum med ett litet obetydligt kök, bebodt af man, hustru och fyra barn; hustrun lungsiktig, fullt med väggohyra på en fuktig vägg; regnvatten trängt ned genom söndriga takpannor hela vintern.

d. En vindskupa, bebodd af man, hustru och 1 barn; väggohyra, mycket fuktigt, våta tapeter; när det regnar sättas spannar för att uppsamla regnvattnet som rinner ned i rummet.

e. Ett rum med ett mycket dåligt kök; golfvet betydligt under jordytan; lägenheten bebodd af tre vuxna personer och två barn.

f. En usel lägenhet, bestående af ett litet rum, synnerligen mörkt, jämte en skrubb (kök?), bebodt af två makar; 4 soptunnor i närheten af de två fönstren; huset omgifvet af höga murar. ”

I dag korsas Östra förstadsgatan av Drottninggatan som leder till Hornsgatan och motorvägspåfarten mot Lund. För inte så länge sedan blockerades denna väg av ett kvarter, omgivet av de båda Dalgator-

Från de fattigare stadsdelarna; vy över Östra Promenaden.

na, den östra och den västra. Isberg ger följande "idylliska" bild från det tidiga 1900-talet:

> ”I ett hus vid Vestra Dalgatan utgöras flera lägenheter af ett rum utan kök och bebos åtskilliga af dessa rum af hela familjer. Vask och vattenledning äro för dessa hushåll gemensamma vid trappafsatserna till de olika våningarna. En fruktansvärd (jag kan inte finna något bättre attribut) vindskupa i samma hus med luftutrymme af omkring 6 kbm. Ljus och luft kommer här in genom ett litet takfönster. Rummet bebos af en gammal kvinna. Golfvet i ett af husets kök sviktar starkt och hjälpes upp af en påspikad korkmatta. I den usla byggnaden bo ett stort antal barnrika familjer.”

Tro nu inte det fattades fasansfulla ruckel även på motsatta sidan av Östra förstadsgatan. Isbergs beskrivning är sådan att man nästan kan förnimma lukten i dessa arbetarebostäder:

> ”Porslinsgatan 14: i ett hus inne mellan tvänne gårdar flera källarbostäder. Man går ned en trappa i porten och trefvar sig fram i en äfven midt på dagen kolsvart gång. Till höger och vänster lyckas man så trefvande finna dörrarna till de olika lägenheterna. En ljus kväll vid sextiden under högsommaren gjorde jag ett besök här. Bl.a lägenheter, en om ett rum; det lilla fönstret sitter uppe vid taket och fönsterkarmen är i jämnhöjd med jordytan utanför; fönstret vätter åt öster åt en liten gård och kan svårligen öppnas, då några meter framför detsamma finnas en rad afträden; vid mitt besök ristes mattor utanför, och smuts och damm svepte mot rutorna; en kväfvande fuktig, vidrig luft; i den ljusa, tidiga kvällstimman kunde man endast läsa framme vid fönstret; vid panelen midt på golfvets långsida hade stora svampar, hvardera af en knuten hands storlek, vuxit upp; de upplöstes i ett gröngult slem som flöt utmed golfbräderna; för att jag skulle kunna se dessa svampar, som ej skymdes af något föremål, måste ljus tändas; en svamp af samma storlek växte ut å ena väggen; kläder och skodon, som visades mig, voro fuktiga och öfverdragna med ett tjockt lager af mögel.”

Att som präst komma ut till sina församlingsbor och se denna misär måste ha varit ytterst svårt. Att förklara det kristna kärleksbudet för denna usla världs innevånare måste ha tett sig hart när omöjligt.

> ...”Som om en stråle av värmande vårsol lyst in i alla fattiga och sorgtyngda hem.”...

Ja, Hagbard Isberg lyckades tydligen att som god kristen stödja de utslagna i den sociala kampen. Men även barnen, och då särskilt de ur samhällets synpunkt så förhatliga "oäktingarna" skulle finna en fristad i Caroli kyrkoherdes hjärta. Hagbards memoarbok "Så var det ..." är värd att läsas. Hans avsnitt om änglamakerskorna visar på en avskyvärd verklighet; elaka kvinnor som tog emot "oäkta" barn och svältfödde dessa till döds. Läs boken och begrunda din närhistoria.

> ”Jag har mången höst- och vinterkväll vandrat omkring i de mindre bemedlades kvarter vid 8-9 tiden för att se, hur det ser ut i dessa 'hem', då barnen gått till ro. Det har ofta, ofta varit dystra taflor jag då fått se. Sängarna och själva golfytan ha varit helt använda till sofplatser. Jag har ibland frågat: men hur kan ni kläda af er här? ... och mer än en gång har man svarat med att hänvisa till någon liten skrubb: 'Vi gå in där en och en, när vi klä af oss'. Och bland dessa i

ett rum och kök slumrande människor kan ligga en sjuk mor eller ett döende barn, och här kan en ny världsmedborgare födas. - Jag säger icke, att det i regel ser ut så, men det är icke så sällsynt som de för de fattigas värld främmande tro eller vilja tro. När så mannen vid 9-tiden, då krogarna stängas, kommit hem till sitt 'natthärberge' rusig, då har jag rätt väl förstått, att han, trött efter arbetet på fabriken gick hän till den ljusa rymliga krogen och satt där, tills den stängdes och 'hemmet' blott hade att tjäna som natthärberge för honom.”

Vi lämnar nu den kyrkoherde som på ålderns höst döpte denna boks författare. Vår färd ska gå österut, utmed Östergatan, Malmös gamla huvudgata.

Från kvarteret Tranans bakgårdar; en typisk arbetaremiljö.

Kvarteret Magnus Smeks norra fasad ut mot Östergatan.

L
M
Promenad
Venersborg
Promenad
Upsala
FISKTORGET
Strandmuren
103
107
109
111
113
115
117
Kramers hôtel
41a
41b
43
45
Tingsplats
St Petri kyrka
Caroli kyrka
Kyrkogatan
Mårtensgatan
STOR
TORGET
Rådhuset
Jerusalem
Hospital
Concordia
Baltzarsgatan
Djekneg.
Fabriksgatan
Timmermansgatan
Gasverksgatan
Frans Henriksg.
Gasverk
Skjuts-inrättning
Bomulls-spinneri
Studentegat.
Teater
Hôtel „Stadt Hamburg"
OLFS TORG
Lilla Nygatan
S
R

Kapitel sju

Dit Caroli klockor nådde

Följ nu med på en färd i Malmö östra citydel. Tyvärr kan vi inte bjuda på särskilt många gamla miljöer som i dag är bevarade. Det var ju här i öster som rivningsraseriet slog till skoningslöst på 1960-70-talen. Plocka därför i stället fram eventuella egna minnesbilder, Waldemars bilder hjälper kanske till, så ska jag plocka och berätta ur det historiska arkiv som tack och lov fick finnas kvar.

En svunnen miljö

Vi börjar på Östergatan invid kvarteret Magnus Smek. Bertil Widerbergs ord svider länge:

> ”Det allra värsta som hände 1967? Naturligtvis: raseringen av kvarteret Magnus Smek. Det var den orördaste ensemblen vi hade kvar i Malmö, femhundra års stadshistoria förtätad i byggnader från sengotik till empire. Där var kryssvalvskällare och 1700-talskorsvirke. Där var två Anders-Lundbergs-hus från 1810-talet, där var en bislagsståndare från tidigt 1600-tal. Där var gustavianska dörrar, där var rutor av handblåst glas, där var gripar av stuck, där var solfjädersfönster.”

Bertils ord är egentligen tillräckliga för att beskriva Waldemars bild av Östergatans södra sida från året 1966. Så här såg påkostade hus ut i Malmö under det tidiga 1800-talet. De tre damerna i kort-kort ilar över en för tillfället väldigt tom storstadsgata. Sextiofem år tidigare var två andra unga damer just här inblandade i en ruskig olycka:

> ”I går kväll vid sextiden kommo ett par hästar med vagnsstången mellan sig i den skarpaste fart Östergatan framåt, så att eldgnistorna röko omkring som vid en skorstenseld. Den ena hästen sprang in på trottoaren och omkullkastade tvänne flickor. Loppet fortsatte derpå i samma vilda fart till Östra Hamngatan, der de sammanstötte med en stadsbudsvagn, som just kom förbi, hvarvid de slutligen hejdades.
>
> De båda omkullstötta kvinnorna voro sömmerskorna, systrarna Elna och Ingrid Nilsson, boende i Agnesgatan 16. Under det den ena sjelf kunde resa sig, bars den andra i nästan sanslöst tillstånd in till i gården boende hembagerskan Anna Jönsson, der hon togs under behandling af dr Welin, som just passerade förbi …
>
> En tur i olyckan var att de skenande hästarne ej kommo i kollision med spårvagnen, som passerar Östra Hamngatan. Endast

några få ögonblick innan de framrusande hästarne här stötte emot stadsbudsvagnen, hade nämligen spårvagnen passerat gatukorsningen. Utanför cigarrfabriken Unionen stodo flera personer och trottoaren fram gingo en mängd menniskor. Skrikande och uppskrämda flögo de åt alla håll och det var som genom ett rent underverk att de undgingo den öfverhängande faran.

Enligt hvad vi idag erfarit afled Elna Nilsson tidigt i morse till följd af de skador hon erhållit.”

Hästar har för författaren alltid varit något stort och svårtyglat. Denna historia förändrar knappast min inställning. Förr inträffade många kollisioner med hästdrivna vagnar i stadens smala gatukorsningar. Eftersom kuskarna satt långt bak, skymdes sikten. På 1870-talet lagstiftade man bort problemet. Alla husägare till hörntomter fick helt enkelt order att hugga av sina hushörn ut mot korsningarna.

Nu hjälpte väl knappast dessa säkerhetsåtgärder alltid. Då som nu hänger det på föraren vilken hastighet man ska hålla. Vi läser därför vidare om buskörningar i sekelskiftets Malmö:

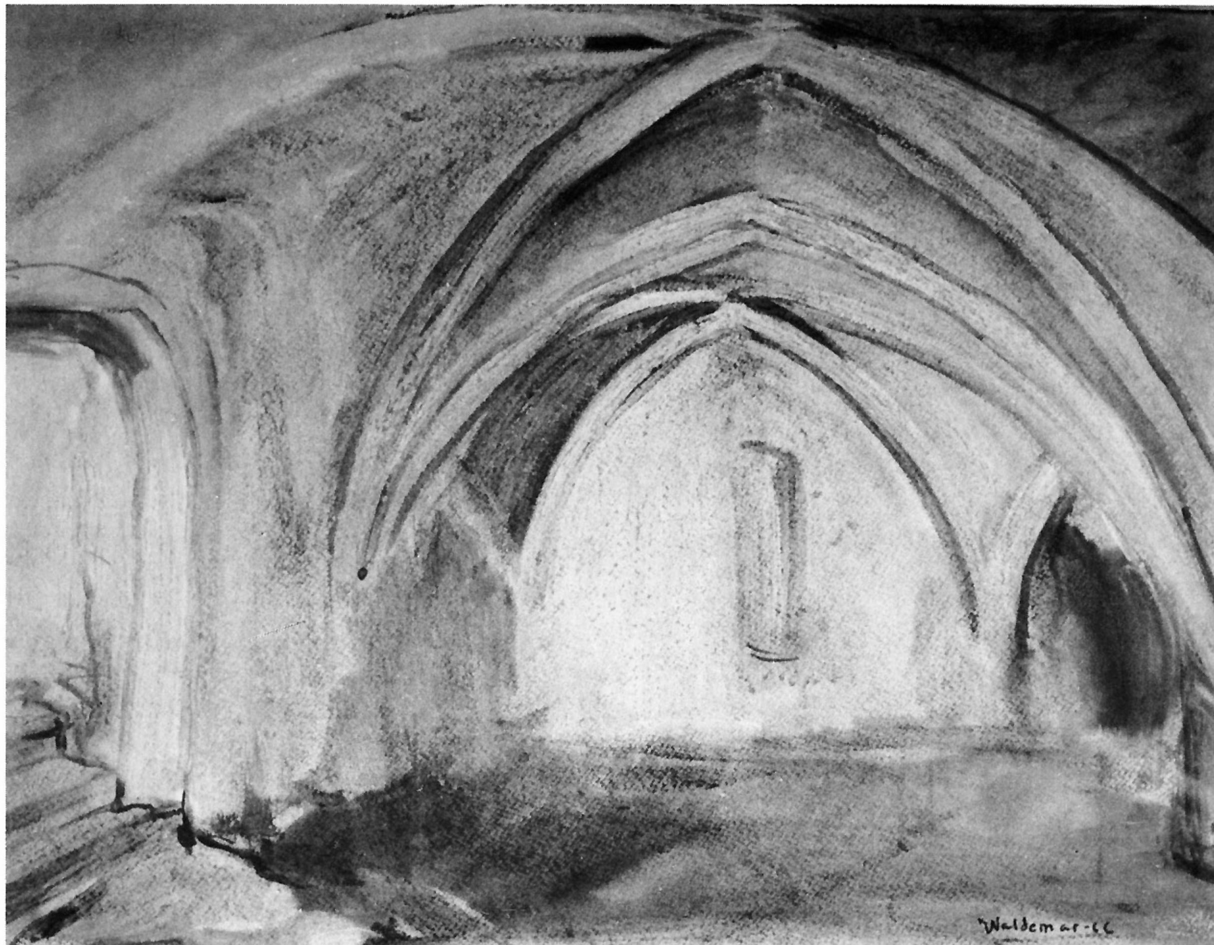
”I sammanhang dermed tillåta vi oss ånyo ställa en trängande uppmaning till stadens patrullerande polis att hålla efter alla körsvenner, hvilkas vårdslösa eller vilda framfart å stadens gator oupphörligt utsätter folk för lifsfara och mestadels resulterar i ett upprörande djurplågeri. Bestämmelsen om arbetsåkdons numrering har ju tillkommit för att underlätta polisens kontroll öfver körsvennerna och det borde således vara en lätt sak att anteckna och pliktfälla dessa öfverdådiga sällar, som roa sig med att köra i kapp å våra gator. Från många håll får man höra att uti ingen annan stad tolereras ett så vildt körande som här i Malmö, der i synnerhet åkardrängar, slagteribiträden och mjölkkuskar brukar fara fram som vildar.”

Inne bakom den husrad som Waldemar fångat innan förgängelsen, dolde sig en vacker kryssvalvskällare djupt nere i kvarterets tjocka jordavlagringar. Waldemar har innan rivningen givitvis varit även här nere. En tid efter det att omgivande bebyggelse rivits låg denna källare kvar, igenspikad och otillgänglig. En mörk vinterkväll beväpnade sig författaren med ficklampa och brytjärn. Vilken underbar känsla, när man på detta olagliga sätt fick tillträde till sin egen lokalhistoria. Dessa tegelstenar murades upp av människor som själva, eller kanske var det deras föräldrar, varit med om att grundlägga staden Malmö här ute vid en vindpinad kust. Murbruket hade slagits i brukbaljor långt innan digerdöden härjade i Europa. För visst var källaren byggd i slutet av 1200-talet - början av 1300-talet.

Den ”var”, tvingas jag tyvärr skriva. För byggaren var inte intresserad av att bevara källaren intakt i nybygget. Det skulle kosta för mycket. När man emellertid senare behövde en ”häftig publikgrej” i nybyggets bottenvåning, användes tegelstenarna för att bygga upp källaren ovanför markplanet. Och på detta sätt trodde man sig göra en kulturgärning. Detta är ju löjligt! Vad kostade inte denna förfalskning? Gå gärna in och se eländet. Men vet då, att detta inte längre är frågan om den sillaluktande, genuina Malmöhistorien. Detta är i stället ett minnesmärke över en häpnadsväckande oförståelse för värden som inte kan mätas i pengar.

Benmjöl, bröllop och korsvirke

Intill kvarteret Magnus Smek ligger Caroli kyrka. I kyrkmurarna har man låtit infatta några gravstenar

Medeltid i kvarteret Magnus Smek.

som sprakar av Malmöhistoria. På en sten läser vi namnet Frans Suell, ett inte obekant namn. Tro nu inte att kvarlevorna efter nämnde man ligger begravda varken bakom eller nedanför stenen. Gravstenen hamnade på muren först när den gamla tyska kyrkan rivits och ersatts av den nuvarande under slutet av 1800-talet. Den aktade Frans, hamnskapare, tobakskung, finansiär m.m., dog ju redan hösten 1817. Han begrovs ute på kyrkogården ... men tyvärr. Han liksom så många av våra Malmöbor slutade som krossat gödningsmedel på någon humusfattig åker. Läs själv vad Alma Falkman skriver om sin egen tid ... då det hände:

> ”Gravsättningen av Frans Suell skedde å Caroli kyrkogård. Gravkullar funnos ej, men framför dem var ett litet lågt järnräck ... Ännu mera upprörande behandlades de skelett och skelettdelar som kommo i dagen vid grundgrävningen till den nya kyrkan. De kördes till benkvarnen, på Malmöspråk 'benmöllan', eller togos de hem av förbigående som ett slags souvenirer. Fadern till en av mina barndomsvänner hade länge i sitt rum en dödskalle därifrån. Antagligen ha kvarlevorna efter en av Malmö stads förnämsta märkesmän, Frans Suell, även varit bland dem som så skändats.”

De malda benen från benmöllan, vilken låg ungefär där nu sjömansgården ligger, såldes som gödningsmedel. Under sin krafts dagar påbörjade Frans Suell själv brytning och försäljning av Limhamnskalk som åkergödning. Tänk om han hade vetat! ...

Från Caroli kyrka österut till Humlegatan väljer vi att promenera på utlagda mattor från året 1865. Det är ju bröllopsdag i Bagerska gården invid Drottningtorget. Bruden, mamsell Ulrika Bager, ska gifta sig med sin Johan Magnus. Vi låter Alma Falkman själv berätta:

> ” Från brudens hem ända till kyrkans huvudingång vid Thomasgatan (nuvarande Kattsundsgatan) voro mattor utbredda mitt på Östergatan. Man får begrepp hur pass livlig gatutrafiken då var, när sådant kunde göras på en av stadens förnämsta och mest trafikerade gator, det är ju heller inte så kort bit att mattlägga. Efter vigseln stassade hela bröllopsskaran i procession till bröllopsgården. På mig gjorde det hela ett oförgätligt intryck av elegans och ståt. Bruden var klädd i vit sidenklänning, sådan lyx hade jag hittills endast hört omtalas, men aldrig förr skådat.”

I följet bak fantasins frasande sidenklänning, och på mattor som sviktar betänkligt p.g.a. underliggande gatusmuts, når vi hörnet av Humlegatan. Som en kuliss från dimhöljd tid står de här, de två korsvirkeshusen ... -"Förlåt att vi finns till, men Malmö har faktiskt en historia före 1960-talet." ... Hörnhuset, det Diedenska, har fångat Waldemars intresse innan det genomgick sin restaurering på 1970-talet. Då var huset täckt av den så typiska Malmögula färgen. Malmö, den gula staden, var ett inte obekant begrepp förr. Den höga trappan ledde upp till en tandläkarepraktik. Hur makabert att låta sig pinas under tandläkareborren i detta vackra hus.

Trots sin kulissartade karaktär, helt vilse i en främmande men ack så modern miljö, kan vi glädjas åt att några historiesmulor funnit nåd hos herrar stadsplanerare. Förresten var det väldigt nära att husen inte hade funnits kvar i dag. Den 19 januari 1945 skrev Bengt Engström i SDS:

> ”Vid 5-tiden i går morse observerade en vaksam patrullerande poliskonstapel att eld hade utbrutit i den gamla Diedenska gården i hörnet av Öster- och Humlegatorna i Malmö. Eldskenet kom från den sydligaste de-

Humlegatan med det Diedenska korsvirkeshuset.

len av den mot Humlegatan vettande längan, och då en stark sydlig vind rådde var hotet mot hela det kulturhistoriskt märkliga komplexet omedelbart överhängande. Konstapeln alarmerade genast brandkåren, som snabbt infann sig på platsen. Fönsterrutorna hade då icke sprängts sönder av den starka hettan, varför, till all lycka, luften icke hade fått tillträde till eldhärden. Branden, som sannolikt förorsakats av kortslutning, började i en tapetserareverkstad tillhörig E. Hansson, som förlorade en del material till ett par tusen kronors värde. Av husets fasta inredning skadades särskilt virket, varjämte några hål i väggar och tak måste huggas upp av brandkåren, som på ett berömvärt sätt avvärjde en katastrof.”

Humlegatan – i ökända kvarter

Humlegatan, till vänster på Waldemars bild, var den verkligt ökända gatan i Malmö före sentida Kungsgatan och S:t Knuts väg. I bland kunde man få höra denna sång:

> ”Uti Humlegatan mår man bäst, för där får man sig en maka utan präst. Med en femma uti hand blir man fri från äkta band.”

Visan från sekelskiftet säger mycket om livet på dåtidens Humlegata; om herrarna som spatserade på den östra trottoaren för att ha bästa blickfång över vad som utbjöds i bottenvåningarnas fönster utmed den västra husraden. Dessa flickor, som intet annat hade att leva av, var knappast av någon vildsint natur. Tragiska människoöden i en hård värld. Ett ögonvittne berättar utifrån vad hennes barnaögon en gång såg:

> ” De var snälla, flickorna. Jag brukade få springa och köpa tidningar åt dem, och då fick jag alltid några öre i dricks som kom väl till pass eftersom vi var så fattiga. Vi hade ju inte råd till några leksaker heller, men en sak minns jag som vi tyckte det var roligt att leka med, och som det fanns i överflöd på Humlegatan: champagnekorkar!”

Vi befinner oss nu längst nere i Humlegatan. Waldemars stora översiktsbild visar en bebyggelse som för egentligen inte så länge sedan föll för intressen, vilka var så motställda miljö- och kulturkärlek som överhuvud taget var möjligt. Hunden drar i väg med sin husse utmed Humlegatan. Kanske lockas en hundhjärna av något längre fram på gatan, ut mot Östergatan. Den långa gatan i bildens mitt är Grönegatan. Som bra orienteringspunkt skymtar Caroli kyrkas 1880-tals torn i bakgrunden. Kyrkan är faktiskt den enda byggnad som överlevt till i dag. Nog är det en aning ologiskt just på det sätt som två gator här mötas. Visserligen kan man fortsätta på Nya Grönegatan, dvs åt det håll som Waldemar har vänt ryggen när han gjorde sin förlageskiss. Men faktum kvarstår; Grönegatan och Humlegatan bildar här en kraftig vinkel, i kär folkmun ihågkommen som ”Snurran”. Egentligen uppkom ”Snurran” redan under medeltiden.

Då, på 1300-talet, var denna plats staden Malmös gränstrakter mot öster. Från nuvarande Drottningtorget gick ett stadsdike, en gränsmarkering, söderut parallellt med Humlegatan. Här vid ”Snurran” vek diket av mot sydväst, alltså snett ner mot vänster på bilden. Vid ”Snurran” fanns en förbindelse med landsvägen utanför diket. När bönderna förde in sina varor i staden, kunde de alltså efter att ha passerat detta stadsgränsdike, antingen välja att köra upp på Östergatan via Humlegatan eller också följa Grönegatan västerut mot S:t Petri kyrka. Grönegatan var således en viktig infartsled i det dåtida Malmö. Det är säkert därför som gatan hedrats med just efterledet ”gade” i gammal tid. År 1474 omta-

”Snurran” hörnet av Grönegatan och Humlegatan mot väster.

las nämligen "det strede som kalles Gröne gadhe". Vid denna tid var det endast huvudgatorna "Den lange Adelgade" (Väster-, Adel och Östergatan) och "Den syndre Adelgade" (Södergatan) som hade beteckningen gade ... och så vår Grönegade. Vid utgrävningar har det visat sig att gatans södra sida, till vänster på Waldemars bild, knappast varit bebyggd under medeltiden. Vi får här i stället tänka oss kålgårdar och "abildgårdar", dvs fruktträdgårdar. Aha! Här har vi kanske förklaringen på medeltidens "gröna gata".

Från ett skomakarefönster

Låt oss promenera Grönegatan mot väster. Men kom ihåg, att vi gör vår utflykt året 1967. I dag skulle vi på samma plats få utstå det moderna, sammansatta varuhusets alla små och stora butiker i neon, plast och gnistrande stålrörsdekorer. Under vår promenad är det emellertid fortfarande fri himmel över våra huvuden; än kan vi höra, och framför allt lukta, det gamla Malmö.

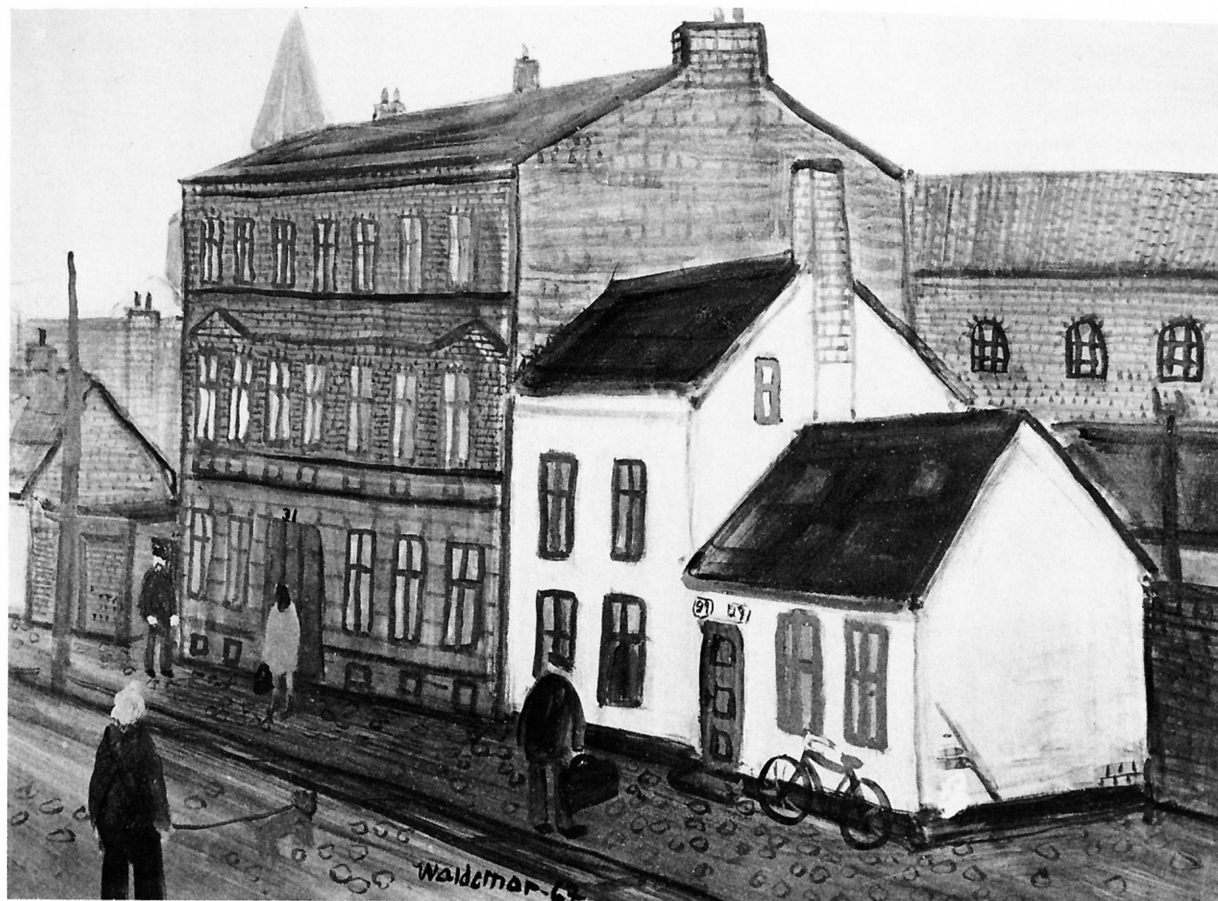
Se där, nu har vi stannat till på gatan. Och minsann är det inte samma hund som nu hunnit ifatt oss här, ivrigt dragande mot husen Grönegatan 27–31. Det enkla folkets historia hinner i kapp oss. Hör bara hur J. Ph. (Johan Philip?) Stadler blåser i sin trumpet så det lilla husets fönsterrutor skallrar. Det är ju här han bor, "Fanjunkaren och Stabstrumpetaren" vid Kronprinsens husarer. Året är 1873. Sex år senare har han tagit avsked, men bor fortfarande i sitt lilla hus vid Grönegatan. Bredvid honom, i tvåvåningshuset, bor mamsell Josefina. Det stora trevåningshuset på Waldemars bild finns inte då. Det skulle byggas först runt 1890. I dess föregångare bodde bagaren Holmberg. Bagaren blev snart bagaremästare och när mamsell Josefin säljer året 1880, kan en del av bageriet flytta in i tvåvåningshusets bottenvåning. En ny hyresgäst, målaremästare Bang, bor nu i ovanvåningen. Bostaden är varje dag omvälvd av den förföriska doften av nybakat bröd.

En ögonvittnesberättelse från denna tid och plats finns faktiskt bevarad. Tvärs över Grönegatan sitter skomakarelärlingen Nils och ser ut genom verkstadsfönstret:

> ”En målaremästare Bang hade sin bostad mittemot. Han var en originell personlighet som gick och kom flera gånger om dagen. Han var befäl vid den frivilliga brandkåren, och när han fick sin uniform på sig såg han riktigt intressant och imponerande ut. Stadens största polis hette Isberg; han kom regelbundet två gånger om dagen förbi vårt fönster, och hans vänliga och godmodiga hälsning har fastnat i minnet. En pensionerad musikfanjunkare var en lika intressant företeelse. Han bodde i ett enmanshus, som var så litet att han med möda kunde ta sig in genom dörren. De flesta husen i "Gamla gatan" (Grönegatan, förf anm.) voro inte större; de voro på ett visst sätt hemtrevliga, men de voro så fulla av råttor och väggohyra, att man kan inte begripa hur folk kunde bo i dem.”

Usch ja! Bakom fasaderna dolde sig mycket elände, sedan kvittade det om det var småfolkets bostäder på väster, på öster eller utanför kanalen. Låt oss höra hur Nils beskrev sin egen bostad- och arbetsmiljö vid Grönegatan:

> ”Mäster hade tre rum på nedre botten. Det ena åt gatan valde han till verkstad, i det andra - s.k. ytterrummet - bodde jag som gesäll och ungkarl, och det tredje, det sämsta intill gården med tillhörande kök, disponerade familjen.

Den försvunna Grönegatans norra husrad.

Strax innanför porten stod en pissoar av korrugerad plåt för männen i gårdens räkning, men ännu flera från gatan trafikerade denna bekvämlighetsinrättning. Till familjens rum var blott ett par fönster, och två meter från detta reste sig en svart och sotig brandgavel. Mellan denna och mäster Dalins fönster stodo gårdens soptunnor, vars innehåll en och annan gång tömdes av en bonde, som av stadens myndigheter tilldelats detta uppdrag. Om sommaren var det en stank och en lukt från 'kuren' och matresterna i soptunnorna som saknar all beskrivning.”

Trots denna bokstavliga baksida av historien; vem minns väl inte den stora stadens små levande citygator med alla sina hantverkare och yrkesmän blandade om varandra. Det är kulturhistoria det. En titt på vem som år 1930 bor i de tre husen på Waldemars bild ger en rik provkarta på yrkesutövare. I nr 27 finner vi kanslibiträdet Dagmar. Bredvid henne har maskinarbetaren sin bostad. I trevåningshuset finns två småverkstäder, dvs snickeri och svarveri. Inne på gården håller "Malmö nyaste vagnsmörjefabrik" till. I huset bor en snickare, en kassör och en "värdebrevsbärare". Den sistnämnde antog senare titeln 1:e postiljon.

Spriten, Mårtensgatan och Pettersson

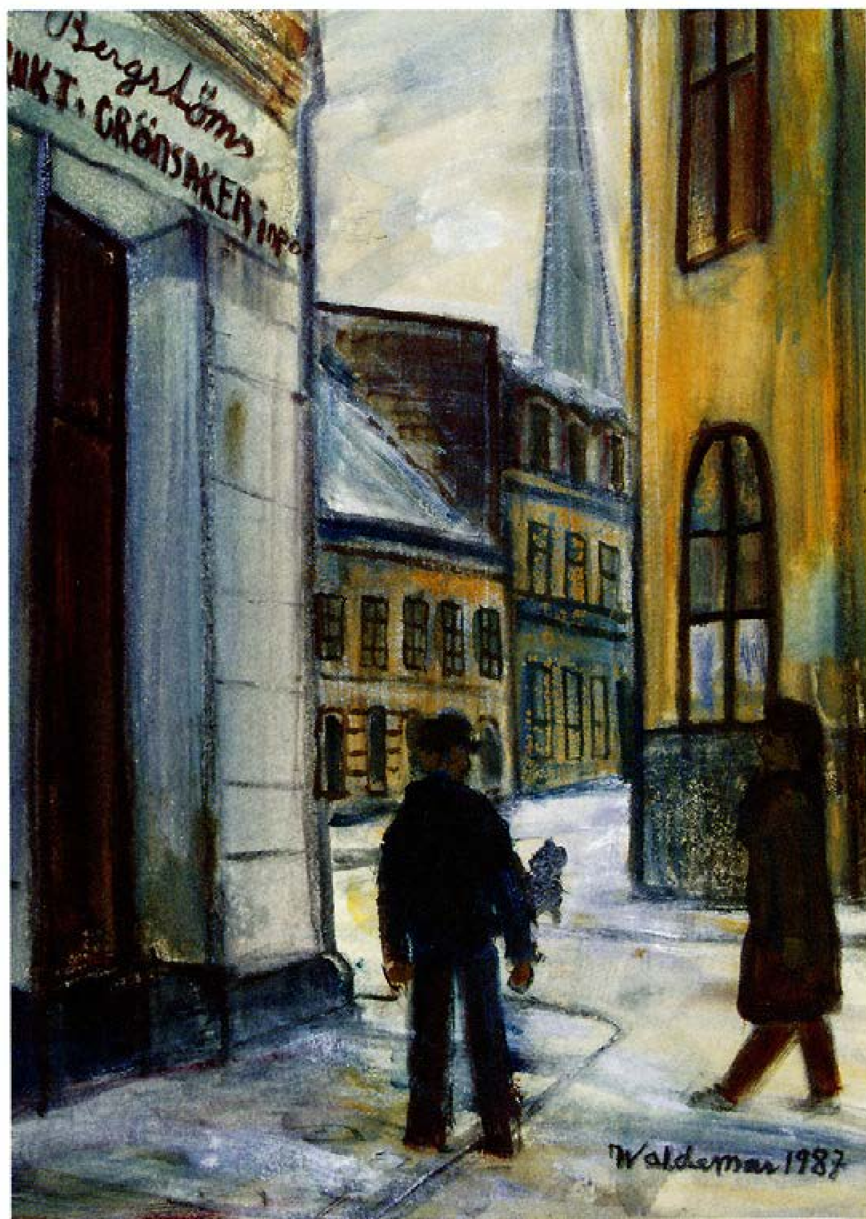
Grönegatan var gatan där ölet flödade under sekelskiftet. Så här skriver en arg insändare i dagspressen år 1902:

”En insändare i Eder ärade tidning uttalade häromdagen sin förvåning öfver att ingen polisbevakning förekom i Grönegatan. Det påpekades äfven det olämpliga uti att det vid en dylik gata, med dess tråkiga landskap, skall existera en sådan massa bierförsäljningsställen - från Mårtensgatans östra hörn fram till Norregatan icke mindre än tio stycken - men hvad som äfven bör framhållas till polisens beaktande är den nattliga bierförsäljningen som högst ogenerat bedrifves i flera af dessa lokaler. ...”

Spriten var och är för många ett gissel. Redan i början av vårt sekel sökte man hämma förtäringen av rusdrycker. Ett statligt spritförsäljningsbolag fick utskänkningsrätten. Man höjde snabbt brännvinspriset för att minska konsumtionen. Detta resulterade emellertid i en arbetarebojkott mot bolaget. "Brännvinskriget i Malmö" var ett faktum. Foror av brännvin fördes från omgivande landsbygd, där literpriset var avsevärt lägre än stadspriset, till stadens olika arbetsplatser. Några axplock från tidningarna året 1901:

”På ett större etablissement upphörde plötsligt en hel afdelning af personalen med sitt arbete. 'Foran' med hela 75 liter hade anländt. Det var vid middagstid. Följande morgon vid 4-tiden var sista droppen tömd ... På nybyggena deponeras brännvinsankaret i förvaringsskjulet och delningen går oftast raskt undan ... Bojkottningen har ytterligare blifvit skärpt och hvarje öfverträdelse kommer att öppet stämplas som vanhederlig. -'Skall det fortfara länge på det här sättet, blir hela Malmö försupet', försäkrade mig härom dagen en af stadens större arbetsgifvare.”

På vår vandring har vi nu nått fram till Grönegatans mynning i Kattsundsgatan och Mårtensgatan. På Waldemars bild ser vi Mårtensgatan fortsätta västerut, fram till S:t Petri kyrka, vars torn skymtar i kvällsdiset. Dessa gamla gator i östra city är mig

Mitt emellan Grönegatan och Mårtensgatan.

mycket välkända men tyvärr är de för alltid borta. Här gick "gängets" nästan dagliga stråk, när vi rymde från läxläsning och andra otrevligheter, här var varje plank, varje olåst gårdsport en utmaning. Vad dolde sig bakom dessa hinder? Dessa gators och gårdars speciella atmosfärer och dofter, visst sitter de kvar i minnet.

I Mårtensgatan bodde på sin tid Pettersson. Det räckte med att säga stadstjänare Pettersson, så visste alla vem man menade. Alma Falkman berättar:

> ”På teateraffischer kunde läsas att 'biljetter säljas hos stadstjänare Pettersson'. Men där stod aldrig var Pettersson bodde, ty det visste alla teaterbesökare att det var i Mårtensgatan”.

Vissa tjänstefolk hade uppenbart lyckats skaffa sig en hög samhällsstatus. Förutom en bra kokerska, fordrades även Petterssons insatser om en Malmöbjudning skulle bli lyckad. Hör bara Harald Bagers beskrivning av 1850-60-talet:

> ”Att bjuda till fest med kort förekom ej, utan stadstjänare Pettersson, en liten flintskallig, mycket rörlig man, gick omkring i staden med en lista på gästerna, och anmärkte med ett 'ja' eller 'nej', om bjudningen kunde efterkommas eller ej ... Uppassningen skedde af husets folk. Ofvannämnde Pettersson jämte Andersson öfvervakade det hela och sörjde för, att vin ej fattades i karafferna på bordet. Sedan gästerna slutat och kaffet serverats, dukades ett bord i pigkammaren för dessa båda dignitärer, och då skulle allt serveras ännu en gång. Gjordes någon gång försök att vid denna andra måltid hoppa öfver något, blef detta försök genast med indignation afvisadt av de båda stadstjänarna.”

Anna Margaretha i Jerusalemsgatan

På vår väg genom den gamla staden har vi nu tillsammans med Waldemar och hans skissblock hamnat nere i Jerusalemsgatan vid, eller snarare under, nuvarande Caroli City. Det är sommaren 1967. Inne på gården till Anna Margarethas stiftelse har miljön funnit nåd inför konstnärsögat. Men förfallet har gått långt. Husen har mindre än ett år kvar att leva; sedan kommer grävskoporna. Till vänster ses tvåvåningshuset ut mot Jerusalemsgatan, eller Bakgatan som den under 1900-talet kallades av de boende. Gathuset uppfördes år 1874. Av grönskan på den en gång trädbevuxna gårdsplanen återstår inget; endast några blommande buskar som envist vill minna om en förgången idyll.

Bokhållaren Thomson grundade stiftelsen året 1873, vars målsättning var

> ”dels att lämna kostnadsfria bostäder åt ett antal äldre personer - åtta stycken - dels att sörja för vård och uppfostran åt fyra fattiga, föräldralösa gossebarn genom deras inackordering hos fyra av nyss nämnda äldre personer.”

Under senare tid försvann kravet på barninhysningar. Nu var det i stället från angränsande gårdar man då och då kunde få höra skärande skånska barnaröster i nöd:

> ”Mooår, kasta ner dassanyckelen.”

En Malmöjournalist skrev år 1900 följande om livet i stiftelsebyggnaden:

> ”Jag hade en tid dagligen min väg förbi

Inne på Anna Margarethas gård.

denna stiftelse och hade råkat snegla in genom fönstren. Där såg så fridfullt och hemtrevligt ut därinne med fåglar och växter och oftast ett fryntligt äldre damansikte framtittande däremellan.

Vid mitt besök fann jag, att jag ej misstagit mig; där härskade öfver hvarje vrå, hvarje möbel, hvarje småsak detta lugn och denna fridfullhet, som vi därute i vårt 'struggle for life' nästan anse försvunna från jorden, förlagda till mytens värld.

Den utåt gatan befintliga hufudbyggnaden har i två våningar inalles åtta tvårumslägenheter. Här dväljas änkor, med eller utan barn, i mer eller mindre obemedlade omständigheter, och äfven äldre, ogifta kvinnor. Hvarje lägenhetsinnehafvare erhåller utom sin fria bostad trettio kr. årligen i vedpengar. Är det en änka, och har hon en gosse, erhåller hon i understöd 200 kr. årligen, till dess gossen fyllt femton år. Samma summa utgår ytterligare under fem år, men medlen insättas i bank och utlämnas åt samme unge man, då han är myndig - en ganska vacker reshjälp ut i lifvet.”

Jerusalemsgatan var en typisk bostadsgata i storstaden med ett antal småhantverkare. Gatan utlades året 1861 över ett stort, nyligen igenfyllt kloakdike. På Waldemars bild ses i bakgrunden en hög sekelskiftesbyggnad med en säkerligen mörk bakgård som bihang inåt kvarteret. Denna tomt ingick tidigare som en liten del i ett jättelikt bostadsprojekt, fördelat på fyra kasernliknande byggnader kring en stor öppen plats. Denna, till sin storlek mycket imponerande bebyggelse, hade uppförts av en privatperson i början av 1800-talet och bar i folkmun namnet "Jerusalem".

"Jerusalem" var de fattigas tillhåll. Kasernerna, i både en och två våningar, omslöt en stor gårdsplan, nästan som ett torg. I de fyra hörnen ledde trånga passager ut i staden. Av dessa gränder, vilka knappt var mer än famnsbreda, var två späckade med hemlighus, med en uppvisande stark likhet med ett spindelnät p.g.a. alla de tvättlinor som korsade prånget. Bengt Engström har träffande givit en miljöbild från "Jerusalem", bostadsområdet med sina 4–500 människor:

> ”Två stora pumpar tronade mitt på gården, som utgjorde de många familjernas gemensamma barnkammare och som ständigt företedde en mycket livlig anblick. Särskilt på söndagskvällarna stimmade glyttarna, trots att det särskilt om vintern var både smutsigt och mörkt. Inga gaslyktor upplyste denna gård, där barnen under de nakna lindarna samlades till dans och lek. De rytmiska ljuden, som deras trampande åstadkom i den uppblötta marken gjorde ett egendomligt intryck till de friska och glada sångerna, av vilka man ofta fick höra den av arbetarna gouterade:
>
> 'Vad skall den gosse göra, som är på bal och ingen flicka har? Jo, han skall dricka sin toddy och sedan så rökar han segar.”

På 1890-talet var kasernerna i "Jerusalem" ett minne blott. Genom Jerusalemsgatans tillkomst reglerades succesivt tomterna och nya, moderna byggnader såg dagens ljus. Jerusalemsgatan fick kanske inte det bästa ryktet om sig i Malmö, men frågan är om inte det i själva verket var en rätt så trevlig gata. Många hyresgäster har i varje fall vittnat om god grannsämja och om rejäla innevånare. På stiftelsens gård firades varje år flaggdagen den sjätte juni med ett stort kaffekalas. På angränsande gård, vilken alltså låg över en del av den forna "Jerusalemstom-

ten", bodde i ett särskilt gårdslogement extrakonstaplar vid Malmöpolisen. Inte var detta någon lämplig plats för brottslighet inte.

Gubbhuset och stiftelsebyggnaderna

I Frithiof Hanssons levnadsminnen från Malmö under slutet av 1800-talet läses följande om dåtida socialvård:

> ”Samhälliga inrättningar och andra åtgärder till förbättrande av förhållandena för de sämst lottade och omhändertagandet av utarmade, orkeslösa voro lika med noll. 'Fattigvård' fanns visserligen, dock av det slag att det var en stad av Malmös storlek ovärdigt. Det skulle vara den enskilde, som tänkte på och ordnade för dessa arma. Redan långt tidigare hade sålunda genom donationer tillkommit stiftelser avsedda för att bereda fri bostad för ensamboende aktningsvärda och obemedlade kvinnor, i huvudsak efterlämnade anhöriga till bortgångna borgare i staden.”

Och privata stiftelser fanns det minsann gott om i Malmö för hundra år sedan. En blick i någon av dåtidens adresskalendrar ger svart på vitt. Sida upp och sida ner kan man läsa om många olika "Välgörenhets Stiftelser, Sjelfhjelps- och andra Föreningar". Vi ska låta direktören Hansson och tobaksarbetaren Winqvist berätta om några av dessa.

> ”Den äldsta stiftelsen var von Conowska Ladegården, allmänt kallad 'Lagården', en lång envåningsbyggnad med tillhörande stor trädgård och tomt samt belägen vid Själbodgatan mitt emot S:t Petri kyrka. Bostäderna bestod av ett litet rum och ett ännu mindre kök, allt dock mycket uppskattat av dem, som lyckats få dem.”

Winqvist beskriver på sin Malmödialekt "Lagården" med ett längre historiskt perspektiv:

> ”I så kallade Lagården, där bode karlar så väl såm frumtimor för i tiden. Män se nu äftor, så träfas inte en inda karl - jag wet inte varför Malmö fattistyrelse gynar mäst frumtimmer, för dätt är omöjelickt att di har konat warit flamor alla.”

Hansson tar oss sedan med till östra delarna av city, bl.a till en för oss redan välkänd plats:

> ”I Jerusalemsgatan var Anna Margarethas stiftelse, donerad av en handlande Thomson och bestående av två 2-vånings byggnader, en åt gatan och en åt gården. Även denna stiftelse för kvinnor och på sin tid av ganska hög klass. Ytterligare en stiftelsedonation var gjord av en guldsmed Möller. Den var, och är sedan utdömd som bostad, belägen vid Fabriksgatan; denna avsedd likaledes för kvinnor.
>
> Fastigheten, en liten envåningsbyggnad, med lägenheter knappast bättre än de i Conowska. Fastigheten förvaltades av Malmö Hantverksförening, som även stod för näst intill varande tvåvåningsbyggnaden, avsedd för kvinnliga anhöriga till förutvarande hantverkare.”

Vi befinner oss alltså nere i den dystra Fabriksgatan, vilken i norr mynnar i Baltzarsgatan, eller "Sladdertorget" som platsen då hette. Ett femtiotal meter ner från torget låg stiftelsen, vilken officiellt bar det

föga smickrande namnet "Gubb- och Enkehuset". Winqvist kan berätta:

> ”Dätt så kallade Gobbhuset i Fabriksgatan, dätt är tästamänterat af guldsmed Muller ått ållderstigna hantvarksmästare såm är ängklingar. Män jag har även i min tid sitt att där har varit stokit in gamla fruntimer, fas dätt är indast sjänkt till gobhus och därför fick de dätt namnet.”

Envåningshuset stod kvar in på 1950-talet. Adressen: Fabriksgatan 5. På en svartnad plåt kunde man läsa att huset år 1826 hade skänkts till hantverkarna i staden "av guld- och silfverarbetaren Jacob Möller". Möller, som bl.a var en av Malmös två riksdagsmän i det tidiga 1800-talet, avled år 1837. Redan i slutet av 1800-talet hade "Gubbhuset" fått dåligt rykte. Bostadskvaliteten höjdes visserligen avsevärt när man året 1903 kunde inköpa ett angränsande trevåningshus, men redan år 1916 överflyttade stiftelsen till en annan fastighet i södra Malmö, vid Johannesgatan mitt emot Pilgården.

På tal om stiftelser. I min skrivbordslåda ligger en vacker nyckel, en nyckel med historia. Med hjälp av bl.a Waldemars målning av Dahlgrenska stiftelsens byggnad ska lite nyckelhistoria berättas. Förklarande text behövs också; jag gör det lätt för mig och citerar en tidningsartikel från våren 1902:

> ”Dahlgrenska stiftelsen är en af de i vår stad jemförelsevis få på privata initiativ tillkomna inrättningar öfver hvilka stadsinnevånarne kunna känna sig stolta. Stiftelsen grundar sig på af numera aflidna juveleraren Gustaf Dahlgren i juni 1875 upprättade testamentariska förordnanden. Under 1901 påbörjade styrelsen uppförandet af stiftelsens byggnad å den af staden skänkta tomten i Rörsjöstaden. Den nu uppförda byggnaden inrymmer en trerumslägenhet, tio tvårumslägenheter och 24 lägenheter å ett rum hvardera och del i kök. En hög och vacker sal med fingerade hvalf är inredd till ett kapell, der gudstjenst kommer att hållas för de ålderstigna stiftelsens skyddslingar.
>
> Alla nutidens beqvämligheter äro här att tillgå, deribland badrum, och hissar förmedla samfärdseln mellan de olika våningarne. Hvar lägenhet har sin rymliga garderob. Hvar skyddsling bor fritt och har fritt bränsle. Från de rymliga balkongerna hafva husets invånare fri och vacker utsigt öfver stad och land.
>
> I vår stad kommer den nya byggnaden, som är af en utprägladt uppsvensk typ, att te sig en smula främmande och det är därför af vikt att de arkitekter som komma att bebygga tomterna utefter kanalranden taga hänsyn till det nya husets arkitektur. Och ännu nödvändigare är det att man fortgår på den inslagna vägen och låter denna, då träden en gång vuxit upp, lummiga och vackra väg prydas af idel offentliga eller monumentala byggnader.”

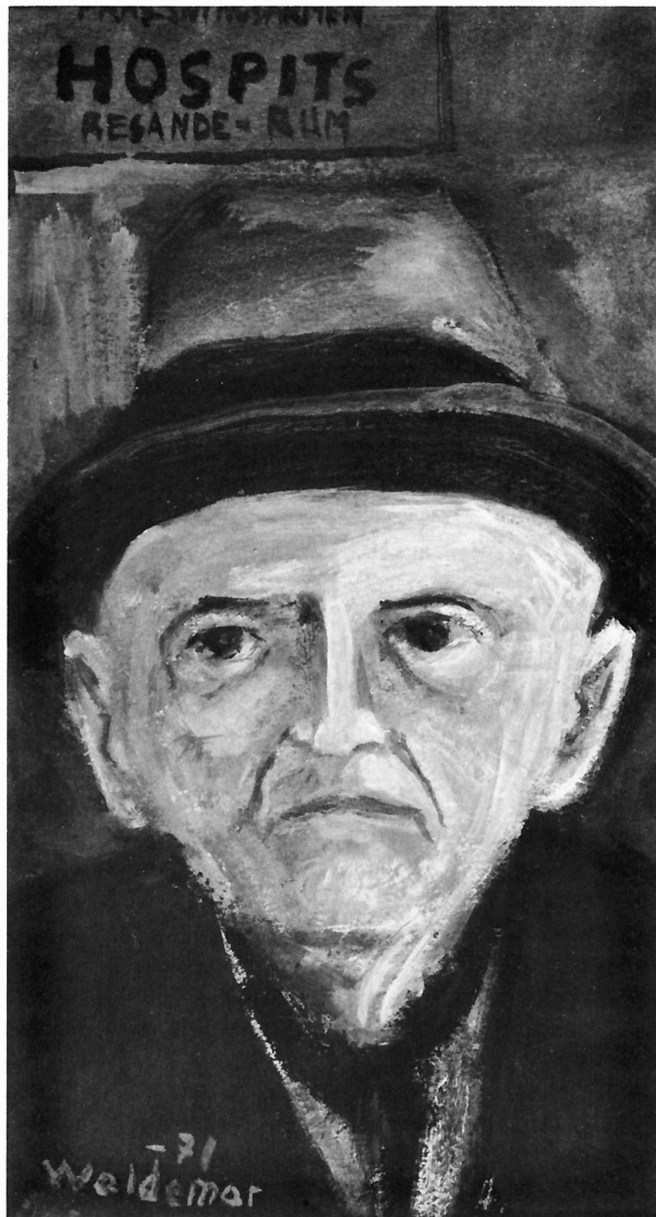
Ibland undrar man vad människor som en gång levt skulle ha sagt om de fått nåden att se in i framtiden. Vad skulle vår käre journalist ha sagt när han såg sina ord besannas. För visst dröjde det innan några monumentala byggnader längs kanalen byggdes. Men nu står de där, länsstyrelsekomplexet i tre generationer. Problemet var bara att man byggde den sista generationen på en fotbollsplan, en helig plats i vår tid. Med några pennstreck löstes knivigheten med att bevara fotbollsplanen. Dahlgrenska stiftelsens magnifika byggnad revs, tomten gjordes om till grusplan med fotbollsmål ... men man sparade träden runt huset. Träd har under de senare decenni-

erna varit viktigare kulturinslag i Malmö än gamla, av arkitekter och byggnadsarbetare vackert formade stenhögar.

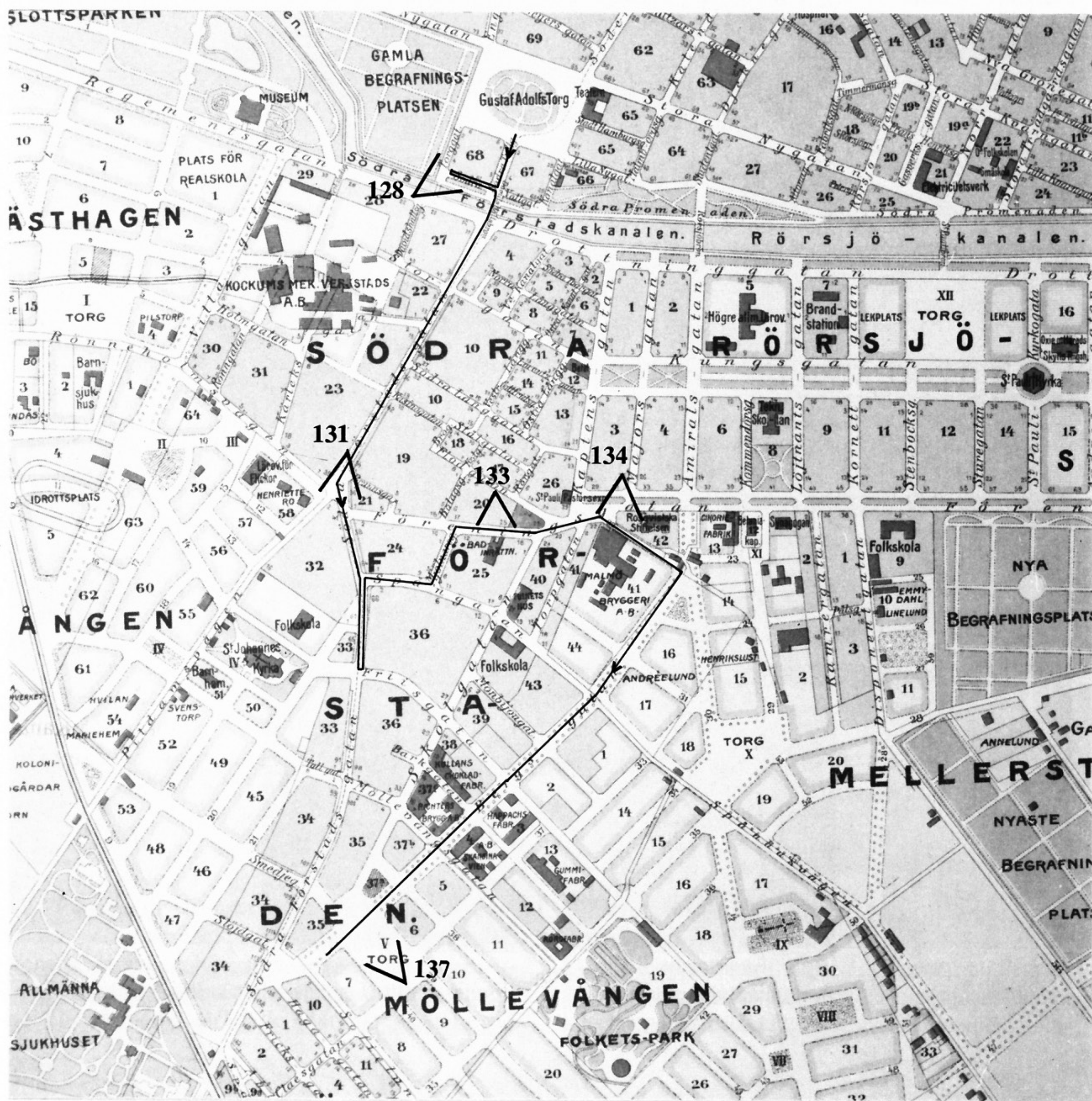
Nyckeln ja! Den är en av de få föremålen som bevarats från Dahlgrenska. Jag vårdar den ömt i min skrivbordlåda. En gång hoppades jag kunna göra en utställning om kulturstrávanden i 1970-talets Malmö. En skärm med en nyckel i en stor ödslig sal; det var allt som fordrades. Och så givetvis texten ''Vad blev det kvar?'' Jag har dock blivit fogligare med åren.

Dahlgrenska stiftelsen innan fotbollsplanen.

En av många nyttjare av välgörenhetsinrättningarna.

SLOTTSPARKEN
GAMLA BEGRAFNINGS-PLATSEN
MUSEUM
Gustaf Adolfs Torg
PLATS FÖR REALSKOLA
ÄSTHAGEN
KOCKUMS MEK. VERKSTADS A.B.
I TORG
PILSTORP
Barn-sjukhus
IDROTTSPLATS
HENRIETTE RO
Folkskola
St Johannes Kyrka
HVILAN
MARIEHEM
SVENS-TORP
KOLONI-TRÄDGÅRDAR
ALLMÄNNA SJUKHUSET
SÖDRA RÖRSJÖ-STADEN.
FÖR-
Regementsgatan
Södra Förstadsgatan
Förstadskanalen.
Rörsjö-kanalen.
Södra Promenaden
Drottninggatan
Kungsgatan
Stora Nygatan
Föreningsgatan
Spångatan
Friisgatan
Möllevångsgatan
Amiralsgatan
Kaptensgatan
Majorsgatan
Löjtnantsgatan
Kornettsgatan
Stenbocksgatan
Sturegatan
St Pauli Kyrkogata
Kamrersgatan
Dispornentsgatan
Högre allm. läroverk
Brand-station
LEKPLATS
XII TORG
St Pauli Kyrka
Tekn. Skolan
BAD INRÄTTN.
FOLKETS HUS
MALMÖ BRYGGERI A.B.
Folkskola
EMMY-DAHL
ANNELUND
HENRIKSLUST
ANDREELUND
TORG X
NYA BEGRAFNINGSPLATS
MELLERST
NYASTE BEGRAFNINGSPLATS
KULLANS CHOKLAD-FABR.
RICHTERS BRYGG.
HAPPACHS FABR.
GUMMI-FABR.
V TORG
MÖLLEVÅNGEN
FOLKETS-PARK
IX
VIII
VII
128
131
133
134
137

Kapitel åtta

Från Södertull till Södervärn

Vi avslutade det förra kapitlet utanför själva den medeltida stadskärnan, ute i Rörsjöområdet. Självklart måste även områdena utanför kanalen med i denna berättelse. Annars vore det minsann inte någon ordentlig skrift om sekelskiftets Malmö. Med en formlig explosion började man nämligen vid denna tid bygga hus, det var som om man byggde för livet. Byggruschen vid åren runt sekelskiftet är helt enastående i vår stads historia, även mätt med moderna mått. Läs bara vad en Malmötidning skrev i mars 1903:

> ”Den långa byggnadsarbetarekonflikten, som för lång tid stoppade allt byggnadsarbete i staden, hade knappast blifvit afslutad förr än den under konflikten i dvala liggande verksamheten tog en hittills i vår stad oanad fart.
>
> Öfverallt i såväl gamla staden som förstäderna nedrefvos eller uppfördes byggnader, enklare såväl som mera storslagna och pompösa. Man torde utan att öfverdrifva kunna säga att öfver ett hundratal byggnader för närvarande äro antingen under uppförande eller undergå grundligare ändringsarbeten … Gamla byggmästare säga också att staden aldrig förr varit skådeplatsen för ett sådant byggnadsraseri som det nu rådande.”

Det byggdes på Rörsjömarken och utmed de båda förstadsgatorna. Det byggdes i Möllevången, vid Södervärn och ute i Sofielund. Det byggdes i hamnen … Ja, mycket av det vi i dag menar vara vår stads äldre områden kom till vid sekelskiftet. Låt oss nu göra en historisk promenad från Södertull till Södervärn.

Historier kring Södertull

Waldemars korsvirkesbild får bilda promenadstart. Husen är välkända för många äldre Malmöbor; Brokiga boden, innehavare Karin Zadig. Antagligen uppfördes dessa hus under 1800-talets första hälft. De var alltså samtidiga med tillkomsten av de två kvarteren vid Södertull, dvs området mellan kanalen och Gustav Adolfs torg. … Södertull? … Kanalen grävdes i början av 1800-talet, inte som ett försvarsverk, men väl som ett hjälpmedel för att man skulle kunna ta upp stadstullen. Vid Södertull och Östertull fick man betala för de varor som fördes in till försäljning i staden. Givetvis kan Andreas Winqvist berätta något om detta:

> ”Östra och Södra tulgatårna, dätt kåmmer af at straks över båda broarna va itt tullhus … itt såm stod narmst broen på Davidhals

tomten. Och vid varje tullbro va där en bom för och bomvackt för att böndårna di inte skulle kona tjöra ifrån sin tulafgift. Tulen bestod att varge bonde skule giva vist af sitt lass va han skule sälja i staden; såsom af itt las ved itt vedträ, itt lass tårv vissa tårvor och af itt lass säd itt vist mått och så vidare.

Så hände dätt en gång att en bonde skule lura säj in med itt stort hallsalerkrus fult med bränevin. Så smög han säj lǻngs åt kanalen och tullvackten fick syn på hånåm och tog fast hånåm å skule taga dät i beslag. Så sägår bonden: Harren kan väl la mäj smage fust påad. För ja har inte säl smågt påad. Och så tog bonden sig en docktig klonk och sedan slunga han lerkruset utt i kanalen och sa: Där kan i gån och ta de; och sprang sin väg.”

Vi tackar nu den gamle tobaksarbetaren Andreas Winqvist för hans guidehjälp i den här boken. De genuina Malmöberättelserna från 1800-talet finns kvar men författaren själv dog av ålderssvaghet redan våren 1894. En sista berättelse från Andreas hand, när vi nu ändå uppehåller oss vid Södertull:

”Hos gamle Dybarg och Flänsbårg i Södra tullgatan hade bodkarlen tagit tviveltankar på en bonde såm sålde spanemål, att han brukade alltid att läga säj till med något obehörigt. Så kåm han en gång med itt las säd; så hade bodkarlen stält en halv tunna sur sil tät vid porten. När nu bonden skule tjöra, så hade han smugit sillakaret i vangnen. Så passa bodkarlen på å sprangt äftår och skrek: Wad har du i vagnen bonde. Män bonden gav snart å slap lykeligt ondan med dän sure spekesilen. Så slap bodkarlen att tjöra ut å grava ner dän.

En man, Juns Ördår, han hålt säj alltid i di botikorna i Södra tullgatan. Och när en bokhålare gaf hånåm docktigt med bränevin och sa: Hör du Juns, dän dära bokhålaren han har förnarmat mäj ryseligt. Gå in och själ ut hånåm, så skall du få mera bränevin när du kåmer tillbaka. Och så blev dän karlen grondeligt utsjäld - män då dän bokhålaren såm blev utsjäld: Hör du Juns, kåm hit och tag däj en konjacks snaps, och där har du en tålvsjiling till. Gå så in å själl ut hånåm såm har sjikat däj, för dätt är just han såm har förolämpat mäj. Och så bar dät af å Juns begynde å själla ut dän fårste såm hade sjikat hånåm. Och dät kunde gå ifrån dän ena boden till dän andra tils Juns blev pinful; så måtte han wingla him för att lägga säj.”

Södra förstadsgatan söderut! Mot horisonten reser sig i dag Triangelns höghus högt över alla omgivande tak. På något vis är det faktiskt en historisk dimension. Förr låg Triangelområdet väldigt högt och majestätiskt på en sandås. Här uppe, där sydvästvinden alltid blåste, låg vindmöllorna tätt. På 1800-talet stod t.ex en hög ”holländare” på platsen för vårt höghus. Då, en hög mölla omgiven av envåningshus, i dag ett höghus kringgärdat av fyravåningshus, dvs proportionerna mellan hög och låg är densamma.

Mellan den höga sandåsen vid Triangeln och staden ute vid kusten fanns ett stort, låglänt område, fuktigt och glest bebyggt. När fabrikerna fordrade arbetskraft under 1850-60-talen började man här fylla upp marken och bygga småhus. Stadsdelen ”Lugnet” uppstod. Inget finns kvar i dag, men vi låter fotografen Alfred B. Nilsson år 1929 minnas tillbaka en halv mansålder:

”Den lilla stadsdelen Lugnet på söder är

särskilt anmärkningsvärd på grund av sina idylliska gårdar. Här anlade 60-talets småfolk sina egna hem. Grosshandlare Ståhle uppmuntrade företagsamheten, sålde tomter och tillhandahöll intresserade byggnadsmaterial. Tomterna äro i allmänhet små, varierande i regel mellan 150 à 200 kvadratmeter, men av detta anspråkslösa utrymme ha vederbörande genom god vilja och uppfinningsrikedom lyckats åstadkomma det otroliga. Den gård är lätt räknad, som icke har sitt vårdträd, som hålles i ära, och så alla dessa prydnadsväxter och blomsteranläggningar, ja, Lugnet gör skäl för sitt namn, här är idyllen bofast.”

Alfred B. Nilsson hade rätt, idyllen var levande i ”Lugnet” långt fram på 1960-talet. Nu ska man emellertid akta sig för generalisering. Under speciellt 1800-talet fanns områden inom detta bebyggelsekomplex som förvisso var i miserabelt boskick. Speciellt de norra kvarteren mot stadskanalen var kraftigt överbefolkade, med fattigdom och elände som kännetecken. Om ”Lugnet” och grosshandlare Ståhle berättar ett annat ögonvittne, muraren Fritiof Olsson, född år 1866 i Malmö:

”Förr låg det några lergravar här ute på Lugnet. När de byggde husen här, stod fruarna och slog teglet. Invändigt är husen byggda av råsten, obränd lersten. I min barndom var här en bondgård. Tomterna såldes till timmerhandlare Ståhle, efter vilken Stålgatan har fått sitt namn. Han hjälpte folk, så att de kunde bygga, bl.a lånade han ut pengar, så de kunde skaffa material.

Gamle Kockum och ingenjör Berg i Limhamn hjälpte också folk att bygga hus i Lugnet på 1860-talet. På den tiden var hela Södra förstadsgatan bebyggd. Det mesta var korsvirkeshus. De skulle putsas. Det var de tvungna till för de flesta husen utmed gatan var byggda av råsten. De grävde bara lite grann och lade stora kullerstenar som kom ner lite under ytan, det var hela grunden.”

På platsen för Stålgatan, gatan som en gång låg mitt i det område som nu omringas av Lugna gatan, fanns en gång en stor bondgård. Denna gård kallades ”Ola Hermans” efter ägaren på 1800-talet. Dit gick Lugnetborna varje morgon för att köpa mjölk. På den tiden fanns inga mjölkaffärer. Pigorna inne i staden fick därför varje dag ge sig ut på inköpsrunda till bondgårdarna runt staden. Alma Falkman kan berätta om mjölkaffärernas införande:

”Vid 1870-talets början blev ändring i stadens mjölkhandel och det genom en märklig kvinna. Det var fru Christine Pettersson som fick idèn att sätta upp en mjölkbutik. För en nutidsmänniska är ju detta inte något märkvärdigt, men då var det nästan otroligt; en butik där hela dagen endast mjölk, grädde och smör skulle säljas, det väckte nästan löje. Men fru Christine lät inte avskräcka sig, hon reste ut på landsbygden och vidtalade personer att köra sin mjölk till henne i stan. Den första mjölkbutiken i Malmö öppnades i Landbygatan där den ännu är (år 1932), fast det då alltid hette ’fru Pettersson vid Lilla torg’.”

Med mjölkaffärerna följde emellertid krav på en allt hårdare hygien. När rödsotsepidemin slog ut med full kraft i början av 1880-talet drabbades t.ex mjölkaffärerna på ett grymt sätt. Innehavarna tvättade mycket noga de använda kärlen efter de föreskrifter man fått, men ... Tvättvattnet hämtades från infekterade vattenbrunnar och mjölkdistributionen blev därför på flera ställen en distribution av död och förintelse.

Brokiga boden vid Södertull.

En annan plåga som drabbade mjölkhandeln var den livsfarliga smittan från tuberkulösa kor. Vid sekelskiftet kunde man i Malmö köpa garanterat tuberkelfri mjölk enbart i liten skala från Näsbyholm. Detta föranledde ett antal borgare att starta "Aktiebolaget tuberkelfri mjölk". År 1902 arrenderade man på 17 år bondgården Borgmästaregården strax söder om Pildammen. Tuberkelfria kor inköptes, ladugårdarna moderniserades. Den 25 januari skrev man i dagspressen följande om den lantliga idyllen här ute:

> ”Vid ett besök i det stora luftiga stallet, som är anordnadt efter lanterninsystemet och sålunda erhåller ljus och ventilation från taket, finner man genast att den mest minutiösa renlighet är rådande. Före inträdet får så väl betjeningen som hvarje besökande först doppa skorna i ett utanför stående kärl med decinficerande lysollösning. Spottkoppar äro uppställda längs väggarna, golfvet belagdt med cement. Mjölkpigorna få tvätta händerna med tvål och borste mellan hvarje kos mjölkning.”

Spottkopparna var ett viktigt inslag i dåtidens arbetsmiljöer. Fabriker, affärer, hem ... ja, överallt fanns dessa nödvändighetsartiklar för snuset eller tuggtobaken. De 42 korna på Borgmästaregåren producerade dagligen 340 liter mjölk. Vår journalist skrev emellertid längre fram i artikeln att förväntningarna var stora på denna moderna lantgård. Man siktad på att hålla inte mindre än 60 kor. Det borde räcka! Denna tidningsartikel skrevs år 1902, det är egentligen inte så länge sedan. Man kallar det utveckling ...

Bland höghus, möllor och bastubad

Vi följer Södra förstadsgatan mot Triangeln. Waldemar har här fångat in en för mången Malmöbo välkänd miljö. Majestätiskt reser sig fyravåningshuset i norra delen av kvarteret Kaninen. Det triangelformiga huset har med stor sannolikhet givit upphov till just det berömda och invanda platsbegreppet. För "Triangeln" är minsann inte något gammalt namn. Första gången det användes var så sent som året 1917. Och officiellt blev namnet faktiskt först år 1960.

Här rör vi oss verkligen på historisk mark. Kvarteret Kaninen kallades t.ex på 1600-talet för "Kyrkåkrarna". Det var nämligen här som en gång kyrkbyn "Övre Malmö" låg, föregångaren till staden "Nedre Malmö" vid havet. Vid mitten av 1700-talet började man uppföra hus på den här marken. Nu ändrades marknamnet plötsligt till "Kyrkogårdslyckorna", dvs man måste rimligtvis ha träffat på skelett vid nybyggnationen. Med sorg i hjärtat måste tyvärr konstateras att man redan vid början av 1900-talet grävt bort alla lämningar under jord efter detta, vårt äldsta Malmö. Arkeologerna fann därför inget av större värde vid undersökningen för det nya Triangelkomplexet.

Vi ska följa Södra förstadsgatan till vänster på Waldemars bild. Snart når vi då fram till kvarteret Korpen, det stora kvarteret mittemot nuvarande Domus varuhus. Här låg på 1870-80-talen fortfarande en bondgård. På en backe, "Möllebacken", invid husen stod en gammal väderkvarn. En Malmöbo minns år 1941 sin barndoms Triangelområde. Vi låter denne berätta fritt ur hjärtat. Det är så märkligt; det handlar ju om något som fanns för inte så länge sedan ... här, mitt i den moderna storstadstrafiken:

> ”Min farmor hade en gård vid Södra förstadsgatan, där Friisgatan nu går fram. Den bestod av trenne längor, varav den ena låg åt gatan med en smal trädgårdsremsa mellan denna och huset. Rosor och allehanda andra fagra blommor prunkade i täppan

sommartid ... I den öppna skorstenen i brygghuset röktes fläsket, vilket sedan fick sin plats i torvhuset, där det hängdes på krokar i taket.

I inkörsporten stod om höstarna alltid tvenne korgar med potatis, en med vita och en korg med röda till försäljning och själv expedierade jag mången gång kannevis kunderna, ty metersystemet var då ännu inte infört i landet. – 'Du kan min nå måla pantofflor ti kvingan', sa ofta farmor till mig, när jag tillfälligtvis var inne i stugan och det kom en kund. Man talade nämligen så på Södra förstadsgatan den gången. 'Min nå' hörde man dock endast de äldsta säga.

Under skolferierna om somrarna och ibland även om höstarna fick jag hjälpa till med åtskilliga ting. Rågen tröskades ofta med plegel på logen för att få s.k. långhalm till taktäckning, ty ännu hade man halmtak. Jag erinrar mig en gång, hur farbror klämde plegeln om halsen på mig och frågade: – 'Har du sett lokatten'. Innebörden härav fick jag aldrig besked om. Kornet och havren tröskades med ett enkelt tröskverk draget runt med hjälp av en häst.

Kvarnen arrenderade min fader tillsammans med sin äldste broder. Således hade tvenne familjer om tillsammans 10 personer sitt uppehälle av den lilla avkastningen, den gamla möllan kunde ge. Höga hus byggdes sedan upp lite här och var i kvarnens närhet, så det blev knappt även med vinden i seglen. Ofta hörde jag far berätta, att vid ett tillfälle när farfar var ung, och just sysselsatt med att mala en mörk efterhöstnatt, såg han plötsligt på marken ett mystiskt sken, ett s.k. pengabloss. Hans medhjälpare envisades med att de skulle gå och 'ta det', som det hette. Men farfar var vidskeplig och rädd och ville inte vara med om det. Senare under vinterns lopp syntes skenet åter vid olika tillfällen.

I likhet med sin fader var min far också ganska vidskeplig och trodde på spöken och ockulta ting. Själv kommer jag ihåg, att jag om morgnarna ofta mötte en man som såg rätt besynnerlig ut. En dag pekade någon ut just den mannen för mig och omtalade, att han var varulv om natten. – 'Se, så riven han är i ansiktet' sade min sagesman. Och sannerligen, sedan min uppmärksamhet fästs därpå, märkte jag, att mannen alltid var riven i synen. – 'Det blir han, när han är varulv', sades det, 'hundarna river honom'. ”

År 1899 var bondgårdens saga all, på tomten anlades Malmö Tivoli, en storsatsning inom den dåtida nöjesvärlden. På riktigt stora dagar hade man upp mot 5-6000 besökare. Dans, svärdslukare, starka män ... många var de sensationer man bjöd sin publik på. Lindansaren Brunner bakade pannkakor på linan och sköt samtidigt kanonskott. Detta var emellertid mindre lyckat eftersom de gamla hästspårvagnarna vid den tiden trafikerade Södra förstadsgatan. Ett par hästar blev skrämda av fyrverkeriet, rusade upp på trottoaren och nedslog ett par damer.

Malmö Tivoli blev emellertid ingen långvarig historia. Som variteartist importerades år 1902 ”Syndige Dagmar” från Köpenhamn. Dagmar Hansson var vid den tiden en vacker tjugoåring som chockerade med sina vulgära visor och ”fria” uppträdande på scenen. Vilket elände! Markarrendatorn sade ögonblickligen upp kontraktet efter detta yttersta syndiga inslag.

En kvartersform som skapade ett välkänt namn.

Texaco står det på vår nästa Waldemarbild. Nu är det dock inte bensinstationen som intresserar oss i denna vår historiska Malmövandring. Nej, byggnaden i bakgrunden är desto märkligare. Faktiskt står delar av huset kvar än i dag, vid Föreningsgatan mitt emellan det nya stadshuset och Triangeln. Detta är ett riktigt kulturhus, om man får tro en skribent i början av seklet:

> ”Det säges att bad är kultur. Om detta är sant, kunna vi glädja oss öfver att kulturen i Malmö är i raskt stigande. I början - när folkbaden på Söder öppnades - stodo vi, efter ofvannämda måttstock räknadt, mycket lågt på kulturskalan. Så lågt till och med att vi borde ha räknats som halfbarbarer.”

Huset på Waldemars bild är nämligen badhuset i ”Aktiebolaget Malmö södra bad- och ångtvättinrättning”. Bolaget bildades år 1901 med direktör Lachmann som drivkraft. Domkyrkoarkitekt Theodor Wåhlin ritade och snart stod det kombinerade bad- och tvätterihuset färdigt. I bottenvåningen fick andra klassens badare hålla till. De vackert inredda lokalerna i andra våningen var förbehållna personer med tyngre börs. I tredje och fjärde våningarna var tvätteriet förlagt och överst, som hjärtat i maskineriet, fanns ett mindre vattentorn. Vi följer vår skribent på en badtur år 1905:

> ”Man erlägger vid luckan sin afgift - 25 öre - och passerar genom en räkneapparat samt inkommer i ett stort rum med små afklädningshytter, ordnade i flera led eller gator. Betjeningen öfverräcker en stor handduk och sedan man befriat sig från kläderna gör man sin entré i ett rymligt rum med en duschapparat i rummets midt. Efter ett ryck i snöret till en af de många silkranarne öfverspolas den badande af en mild tempererad dusch. Rundt rummets väggar äro fasta porslinsbäcken med vattenkranar, borste, tvål och pallar. Sjelfbetjäning förekommer hufudsakligen och badanstaltens personal står i hufudsak till hjelp endast vid intvålning och borstning på ryggen. En andra dusch och den badande stiger in i bastun.
>
> Den ovane ryggar vanligen tillbaka för den upphettade, ångfyllda luften, men efter de första sekundernas obehag känner man sig väl tillfreds. Temperaturen är vanligen 45 grader eller något högre. Efter bastubadet kommer den badande ut i stora rummet med sina tempererade och kalla duschar och sin stora simbassäng med klart vatten som ständigt förnyas. Med besöket här är det ryska folkbadet afslutat.”

Kulturen verkar inte ha gjort så särskilt stora framsteg från sekelskiftet till nutid, åtminstone om man dömer efter badteknik. Bastubadets väldiga(!) värme förvånar kanske. De tempererade duscharna var nog också tämligen kyliga, men betjäningen ... Nutidens kulturbetjänter är det verkligen smått om, t.o.m. utanför badhusen.

En nyhet, som badhuset vid Föreningsgatan var först med i landet, var det ”elektriska badet”. Vi slår åter följe med vår ivrigt badande skribent:

> ”I ett inre rum stod ett rundt skåp försedt med ett hål i taket, ungefär ett sådant ni vet kineserna använda för sina fångar. Skåpet var av mahogny, försedt med en stol i midten, och på denna inbjöd mig en artig och vänlig baderska, sedan jag fått mina paltor af mig, att taga plats. Rundt skåpets innersida sutto ett 50-tal elektriska glödlampor och när skåpsdörrarna var låsta började föreställningen.

Ett gammalt kulturellt bad med finesser.

August Palm i det berömda Päronträdet.

Med en vridning på en knapp hade baderskan tändt alla lamporna i skåpet. Jag satt på lampor, hade lampor under fötterna, naturligtvis med skyddande glas emellan, och lampor kring halsen. En behaglig värme spred sig genom mina lemmar. Nu började det sticka under mina fötter, svetten perlade fram på halsen och värmen tilltog. Jag kastade en blick på den ur skåpet uppstickande lilla termometern. När visaren står på 60 grader är badet färdigt hade min baderska sagt. Den visade blott 48 grader ännu. Mitt välbefinnande tilltog och nyttan af badet stod genast klar för mig, helst sedan baderskan vid sin förnyade entreé förklarade att jag såg riktigt bra ut.

Der ser man nyttan af ett elektriskt bad. På tjugo minuter blir man en vacker karl.

En stund senare porlade svetten ned från pannan och nu visade termometern 60 grader och de tjugo minuterna voro gångna. Nu väntade mig det varma badet. ”

På socialdemokratins historiska marker

Här ute på Söder, i området kring vårt nya stadshus, är vi på arbetarerörelsens historiska marker. Strax norr om den gamla saluhallen gick en gång Flodgatan fram. I ett tvåvåningshus, gatunummer 7, hade t.ex Axel Danielsson sin första redaktion ... Axel, tidningen Arbetets skapare, en galjonsfigur i arbetarerörelsens historia. Söndagen den 4 juli 1887 landsteg Axel i Malmö hamn. Snart var han i gång med bildandet av en socialdemokratisk tidning. De två första numren, vilka utkom den 6:e och 20 augusti, fick emellertid tryckas i Köpenhamn eftersom inget Malmötryckeri vågade ta uppdraget. Till slut uppsatte dock fyra intresserade typografer Arbetets eget tryckeri på Östergatan 11. Med egen tidning bakom sig, tillväxte den socialdemokratiska föreningen snabbt i Malmö. År 1890 kunde man arrenderaMöllevångsparken och göra den till en Folkets park. Två år senare lades grundstenen till Folkets hus strax intill vårt stadshus. Invigningstalare var givetvis Axel Danielsson. Tio år tidigare hade en annan eldsjäl inom socialismen hållit ett berömt tal här ute på Söder ...

I nuvarande Malmös utkanter, i byn Fårabäck invid S:a Sallerup, såg år 1849 ett skolmästarebarn livets ljus. August Theodor blev hans namn. Barnet skulle växa upp i Östra Kattarp som fattig skräddarelärling, han skulle resa i Danmark och Tyskland, han skulle föra socialismens ideèr till vårt land. Han har själv beskrivit ett agitationstal i Malmö:

> ”Åter till Malmö reste jag nu hals över huvud och utlyste ett stort möte å ett utvärdshus, Almbacken. Det var i februari månad 1882 och i sanning stort blev mötet. Man hade antagligen längtat efter mig och mina trevliga möten i Malmö, ty det infann sig så mycket folk, att lokalen, som rymde omkring 600 personer, på långt när icke kunde rymma alla; fönstren öppnades därför, på det att de utanför stående skulle få höra, men då de började likt Israels barn i öknen att knorra, och då vädret var endast 3 à 4 grader kallt, föreslog jag, att mötet skulle hållas ute. Förslaget antogs och nu skedde en utvandring ur salen ut i trädgården, som man väl aldrig sett maken till. Då en stor del av de i salen varande icke gåvo sig tid att vänta, tills de kunde komma ut genom dörren, sprungo de ut genom de öppna fönstren. Jag följde exemplet, hoppade ut genom fönstret och snart var min kroppshydda pla-

cerad på en altan i ett päronträd, där om sommaren gäster serverades. Här från päronträdet som talarestol gjorde jag upp med ..... ".

August Theodor berättar vidare men det är just historien om talarstolen i päronträdet som intresserar oss nu. Waldemar har nämligen sökt återge händelsen i bild. August Theodor Palm i päronträdet. Målningen hänger i dag på sin naturliga plats, på platsen där det en gång hände ... platsen för Malmö nya stadshus. I mitten, insprängd i 1970-talets miljö före stadshuset, håller den skäggige skräddaren sitt tal. Vid tavlans överlämnande till kommunen år 1985, överräcktes även en trädplanta i "rakt nedstigande led" efter det berömda päronträdet. Trädplantan myllades ner på stadshustomten. Ett blivande vårdträd. Se där, åter ett exempel på att i Malmö hör tydligen historia, kultur och träd ihop på ett oskiljbart sätt. Jämför med berättelserna om Fiskaregatsträdet och Dahlgrenska stiftelsen tidigare i boken. Fast ... i det här sist relaterade fallet tycker jag nog att handlingen var behjärtansvärd.

Strax intill Almbackens värdshus låg på 1800-talet Andreelundsgården och väster om denna L.B. Torp. Jo, egendomen kallades faktiskt så. Det var handlanden Lars Petter Kruse och hustrun Ingrid Brita som uppförde huset i den inköpta trädgårdsanläggningen. Initialerna L.B. var viktiga, något som man inte tagit hänsyn till när man senare namngav den gata som än i dag minner om "sommartorpet" här ute. Torpgatan skulle givetvis hetat "L.B. Torpgatan.".

Om Andreelundsgården på 1880-talet kan Anna Helmer berätta:

"Väster om gården gränsande till trädgård och köksträdgård gick en lång allè genom egendomen. Den erbjöd en utmärkt genväg till Folkets park och därför hade alla s.k. 'morgontåg' tillåtelse att på helgdagarna passera allén, vilket alltid skedde med musik i täten. Vanligen voro grindarna till allén stängda och någon enstaka gång hände det att far roade sig med att med käpp jaga de pojkar, som klevo över dem, men långt oftare hände det att min gästfrie och godhjärtade far bjöd in bekanta familjer att med barn och blomma härja bland bärbuskar och fruktträd. "

Vi följer genvägen mot Folkets park och Möllevången. Snart når vi Bergsgatan. Färden uppför, mot Möllevångstorget, börjar. En gång för inte så länge sedan hade man här uppe en himmelsvid utsikt över åkrar och ängar. I dag tänker väl de flesta av oss inte ens på att gatan lutar uppåt.

Det luktar brandrök, gammal historisk rök från året 1901. Så här skrev man i en dagstidning en dag det året:

"- Möllevången brinner - var det budskap som nådde tidningen per telefon. Då med begreppet Möllevången numera menas ej blott den gamla gården utan äfven samtliga de fabriker, Skandinavien, Gummifabriken, Richters bryggeri och Happachs såpfabrik, hvilka der äro belägna, var det naturligt, att ett dylikt budskap skulle bringa stor oro.

Väl hunnen fram till brandhärden befunnos alldeles intill vägen mot Sofielund förbi Folkets park liggande fyra stora sädesstackar stå i ljusan låga. Detsamma var förhållandet med den fyra längor omfattande ladugården till Möllevången. Hela ladugården var ett eldhaf ... Möllevångens gård eges af konsul Ernst Friis och ladugården innehafves på ar-

Möllevångstorget, en kaskad av liv och färger.

rende af landbrukaren Anders Nilsson. Då elden utbröt var dennes hustru ensam hemma och iakttog hon elden först i en norr om ladugården liggande träbyggnad alldeles full med inbergad, otröskad säd. Inom fem minuter var hela gården ett eldhaf och så snabbt spred den sig att kreaturen knappast hunno räddas. ”

En brand bland höstackar, kreatur och nyuppförda fabriksbyggnader. Ja, så kan man sammanfatta det hela. Detta leder oss automatiskt in på Waldemars nästa bild, torghandeln med jordbruksprodukter på dagens Möllevångstorg ... Torget, med den genuina ursprungsfunktionen i allra högsta grad levande. Det kan vi nog i mångt och mycket tacka våra invandrare för. Här är ett folkmyller, här är närhet, glädje men här finns också bekymmer av alla de slag. Ur handeln och kontakter människor och länder emellan föddes en gång staden Malmö; här uppe lever den traditionen vidare.

Präktiga fyravåningshus från sekelskiftet kantar torget. De minner om en av många storhetsepoker i Malmö, om tiden för snart hundra år sedan. Vi har ju så ofta anlitat gamla tidningscitat för att försöka ge en äkta historisk atmosfär till den här boken. En sista blick i urklippsboken kommer här. Det är vår, det är året 1906:

”Ute i Möllevången håller en ny stadsdel på att byggas upp kring det nya Möllevångstorget, som just håller på att färdigplaneras vid Bergsgatans förlängning. Hufvudgatan härute är Bergsgatan. Den håller också på att omskapas från den dammiga landsväg, som en gång utgjorde fortsättningen på Amiralsgatan, till en bred och synnerligen vacker gata. Det är endast fabrikerna utmed densamma, som väl för en tid framåt utgöra ett hinder för att Bergsgatan blir en af Malmö vackraste gator.

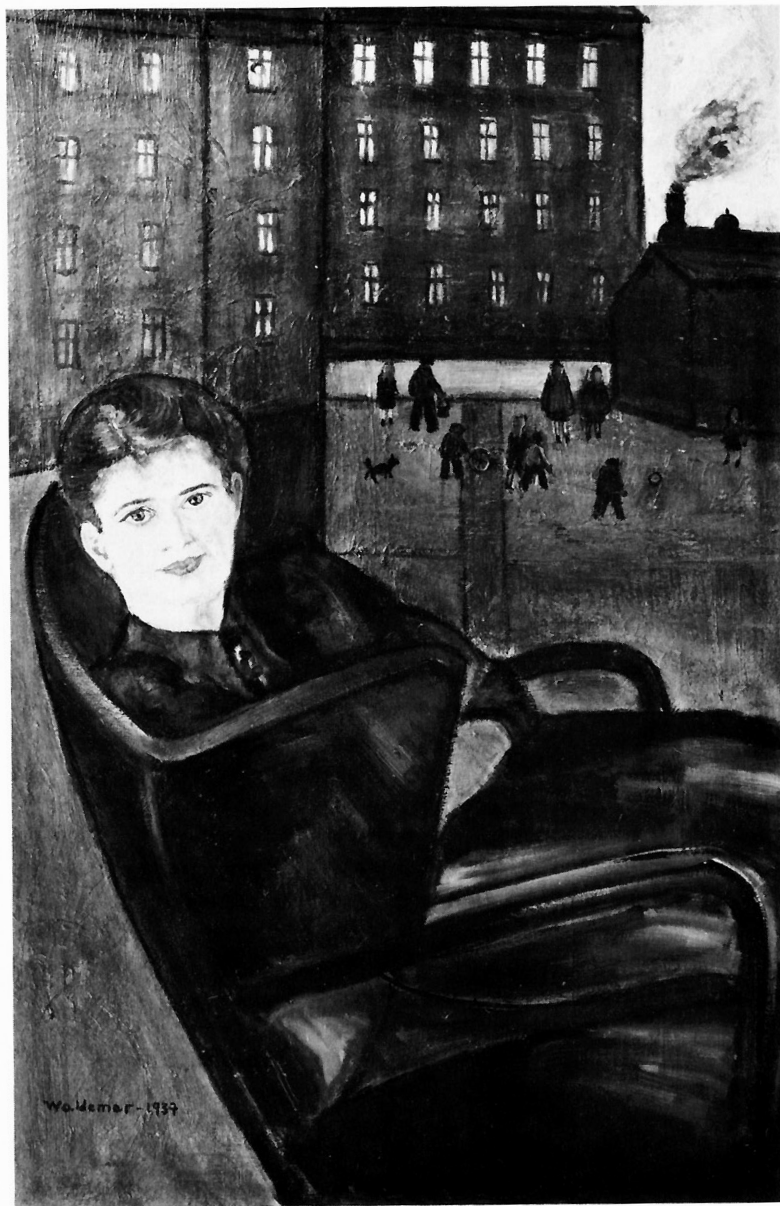
En egendomlighet är, att Malmö utvidgas åt söder och inåt landet från hafvet. Den storartade utvidgningen åt detta håll är i alla fall ett odisputabelt bevis för den väldiga utveckling, som kännetecknar våra dagars Malmö. Ett trettiotal nybyggen finnas ensamt utmed det nya torget och i de angränsande kvarteren. Torgets sidor kantas af väldiga timmerupplag och tegelhögar. Det hamras och bultas och man känner sig vid ett besök derute, som om man kommit in i en väldig fabrik för tillverkning af husbyggnader i alla möjliga skalor.

Farhågan att denna lifliga byggnadsverksamhet kan medföra menliga följder, torde enligt hvad som meddelats ej vara utesluten. I Möllevångsstaden tycks folkökningen beräknas dubbelt för högt och i staden finnas dessutom för närvarande många outhyrda lägenheter. ”

Kring ett kärt porträtt

Vi har nått till slutet av vår historiska vandring genom Malmö för hundra år sedan. Det passar bra att runda av här i södra Malmö, invid Möllevången och Södervärn. Jag vill nämligen sluta med en Södervärnsmiljö; med en bild som är Waldemar mycket kär, bilden från år 1937 av av hans hustru Anna Maria. Porträttet kom till samma år som de båda gifte sig. Waldemar får själv berätta:

”Anna Maria var född år 1915. Vi gifte oss året 1937. Då målade jag det här porträttet. Vi var gifta i 49 år. Anna Maria föddes och bodde i Spårvägsgatan 3, en Södervärnsmiljö som hon levde i till sitt sjuttonde år. Hela

Kring en fåtölj på Södervärn.

kvarteret är nu borta. Huset revs omkring 1980.

Hon gick så ofta tillbaka till ungdomstidens minnen. Jag placerade henne därför i en öronlappsfåtölj som vi hade i vårt hem. Målningen blev en komposition med fåtöljen placerad på gården till den fastighet där hon föddes, och från vilken hon hade så många trevliga minnen. Huset låg ju invid Södervärns station. Tågen kom på ena sidan och spårvägen gick på den andra. Dom bodde på den fjärde våningen. Anna Maria satt som barn ofta i fönstret. Man ser ett lok som tuffar förbi. Ibland gick röken ända upp till bostadens fönster och huset det skakade. Vid midsommar reste de majstången och det dansades på gården. På gården fanns många barn så nog lektes det på alla de sätt. I det lilla huset till höger är utedassen och tvättstugan. Det eldades i spisen med spånor som de köpte från firman 'Ta i Trä'.

Anna Maria var min skarpaste kritiker men givetvis samtidigt den som bäst förstod min konst. Hon hade ett ovanligt säkert färgsinne och omdöme. 1960-talet var en svår tid för konstnärerna, man ville ju gärna förändra sin stil, allt skulle ju vara abstrakt. Det var ett hårt tryck på konstnären då. Det skulle förändrades från år till år. Anna Maria tog helt avstånd från den konst som gick ut på att såga sönder ett piano, att skjuta en duva eller att gräva ner en kompis. Impressionismen var den konstriktning vi satte högst. Den stora impressionistutställningen i Paris år 1951 var ett oförglömligt minne.”

Ett urval av de källor som använts till denna bok

Återkommande litteratur:

Alma Falkman: Gamla minnen från 1860–70-talets Malmö. Från skånska städer. Lund 1932

A.U. Isberg: Ur min drömvärld. (Notförteckningen)

L. Ljungberg: Gatunamnen i Malmö. Malmö 1960.

Etnologisk stadsstudie av Malmö. Arkiverad på Malmö Stadsarkiv.

Malmö stads adresskalender från 1870-talet till modern tid. Malmö Stadsmuseum.

Tobaksarbetare Andreas Winqvists minnen. Malmö Stadsarkiv.

Direktör Frithiof Hanssons levnadsminne. Malmö Stadsarkiv.

Speciella hänvisningar:

Kapitel 1:

"En dag i Malmö för 75 år sedan. Ett minne från en dyster tid." SDS 10.1 1925.

"Några mörka blad ur Malmö historia." SDS 9.9 1928.

Grähs, C.G: Statistisk berättelse om kolera-epidemin i Malmö år 1850. Stockholm 1851.

Kapitel 2:

Om Temperance, se sign. Punkt i SDS 3.2 1975.

Om Elise Ljungh se: Alma Falkman ovan samt R. Sandberg: Elise Ljunghs karameller. Sk.D. 29.11 1935. Se även Isberg: Ur min drömvärld ovan.

Axel Cronquist: Knutsgillets gamla fastighet. Malmö fornminnesförenings årsbok 1941 sid 98-99.

Citatet angående "Himmelriket" i Tegelgårdsgatan från Alma Falkman ovan.

L. Ljungberg: Andreas Winqvists minnen och anteckningar. Malmö fornminnesförenings årsbok 1951.

"Jöns Filsgatans dubbelnummer." Sk.D. 18.2 1942.

Om Engelbrektsgatan: A.U. Isberg: Handbok om Malmö. Malmö 1921.

Malmö Stadsbok från 1500-talet. Malmö köpmansregnskaper 1537-1559 (om Jacop Brendevin).

Om Skitte Thomson: A.U. Isbergs drömvärld ovan samt Ulla Bellander: Illustrerade bilder ur 1800-talets Malmö. Malmö 1914.

Om Iglakäringen: Se A.U. Isbergs drömvärld ovan.

Berlinercaféet: "Vill ni skåda Fiskaregatan - gör det nu!" Sign. Punkt. SDS 17.8 1971

Nyköpingscirkusarna: Se Axel Cronquist: Små skisser från 1800-talets Malmö. Malmö fornminnesförenings årsbok 1944 samt A.U. Isberg: Ur min drömvärld ovan s. 578-584.

Kapitel fyra:

Om Shárengrad: Bertil Widerberg: Kameran minns. SDS årsbok 1964.

Karl Möller: Polska expeditionen i Malmö. Sk.D. 29.3 1924.

Alfred B. Nilsson: När Malmö "belägrades" av polen 1863. SDS 24.12 1930.

Kapitel fem:

Ingemar Ingers: Några Malmö-traditioner, upptecknade i Bara härad. Malmö fornminnesförenings årsbok 1966 samt A.U. Isberg: Spöket på Kalendegatan. Bilder från det gamla Malmö. Malmö 1898.

Kapitel sex:

H. Isberg: Huru de fattiga kunna ha det i Malmö. Malmö 1911 samt H. Isberg: Så var det ... Malmö 1959.

Kapitel sju:

A.U. Isbergs tidningsklippsamling: 6A:33 "Den vilda framfarten å Malmö gator". 15.2 1901.

Bertil Widerberg: Bäst & Sämst 1967. Malmö fornminnesförenings årsbok 1968.

Harald Bager: Ett köpmanshem i Malmö på 1850-60-talet. Från gamla skånska hem. Lund 1926.

Om brännvinskriget: Diverse artiklar i A.U. Isbergs tidningsklippsamling: 3A och 6A.

Nils Wallin: En skohandlares minnen. Malmö 1947.

Om Anna Margaretha i Jerusalemsgatan: "Oss emellan" i SDS 1.8 1977, 8.8 1977, 22.8 1977.

A.U. Isbergs tidningsklippsamling: 4A:26-27: "Zigzag. Malmöbilder". 3.11 1900.

E. Engström: 14 kr för 2 rum och kök i "Jerusalem". SDS 1.3 1945.

"Utdömt GUBBHUS." Tidningen Bostaden nr 6:1951.

A.U. Isbergs tidningsklippsamling: 4A:92: ”Dahlgrenska stiftelsen” 20.4 1902.

Kapitel åtta:

Alfred B. Nilsson: Gamla Malmö. SDS 29.9 1929.

Alma Falkman: Från skånska städer ovan (om mjölkaffärer).

Om Borgmästaregården: A.U. Isbergs tidningsklippsamling: 6A:82.

Plock ur folkminnestävlingen: Möllan vid Södra Förstadsgatan. Sk.D. 22.12 1941